

İNSAN&İNSAN

BİLİM KÜLTÜR SANAT VE DÜŞÜNCE DERGİSİ
JOURNAL OF SCIENCE CULTURE ART AND THOUGHT

YIL/YEAR: 11 SAYI/ISSUE: 37 KIŞ/WINTER 2024 ISSN: 2148-7537

TÜRKİYE'NİN İKTİSADİ KALKINAMAMA SORUNU TURKEY'S ECONOMIC UNDEVELOPMENT PROBLEM

MAKALELER / ARTICLES

TUNAHAN HACIİMAMOĞLU / OĞUZHAN SUNGUR

Türkiye'de Beşerî Sermaye, Fiziki Sermaye, Ekonomik Karmaşıklık ve Ekonomik Büyüme Bağlantısı: Kantil Bootstrap Fourier Granger Nedensellik Yaklaşımından Yeni Kanıtlar

Human Capital, Physical Capital, Economic Complexity, and Economic Growth Nexus in Türkiye: New Evidence from Bootstrap Fourier Granger Causality in Quantiles Approach

OZAN GÖNÜLLÜ

Ekonomik Kalkınma ve İnsani Kalkınma İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Analiz

The Relationship between Economic Development and Human Development: An Empirical Analysis on Fragile Five Countries

MUHSİN HALİS / AYHAN HİRA / AHMET FARUK GÖKSÜN

Başlıca Dünya Dinlerinin Ekonomi ve Kalkınmaya Yaklaşımı

The Approach of the Major World Religions to Economics and Development

---

İNSAN&İNSAN

BİLİM KÜLTÜR SANAT VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

JOURNAL OF SCIENCE CULTURE ART AND THOUGHT

Hakkında

İNSAN&İNSAN Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi yılda iki kez elektronik olarak yayımlanan erişime açık, çift- taraflı kör hakemli uluslararası bir dergidir. Kış ve Yaz sayıları Ocak ve Temmuz aylarında yayımlanır..

İNSAN&İNSAN Bilim Kültür Sanat ve Düşünce Dergisi Sosyal Bilimler ve İnsani Bilimler alanlarında özgün makalelere yer veren çok-disiplinli tematik bir dergidir. Dergiye gönderilen bir makalenin değerlendirme sürecine alınması için, sayı konusuyla doğrudan ilgili olması, bilimsel ölçütleri ve kalite standartlarını, Etik İlkeler ve Yayın Politikası ile Yayın Koşullarını sağlaması gerekir. Makalelerin hakem sürecine alınması uluslararası yayının kurulunun ön değerlendirmesine bağlıdır.

Dizin ve veritabanları

İNSAN&İNSAN Dergisi TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) TR DİZİN, Index Copernicus, EBSCO, DOAJ, ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), BASE (Bielefeld Academic Search Engine), OAJI, Google Scholar Index ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır. Dergimizde yayımlanan makaleler Dergipark Akademik altyapısında dijital olarak arşivlenmektedir.

About

İNSAN&İNSAN Journal of Science, Culture, Art and Thought is an open access double blinded peer reviewed international journal which is published biannually. Winter and Summer issues are published in January and July respectively.

İNSAN&İNSAN Journal of Science, Culture, Art and Thought is a multidisciplinary journal that includes original articles in the fields of Social Sciences and Arts and Humanities. In order for an article to be included in the evaluation process, it must be directly related to the theme of the issue, and meet the scientific criteria and quality standards of the journal, Ethical Principles and Publication Rules. The receipt of the articles into the double-blinded referee process depends on the preliminary evaluation of the international editorial board. The papers sent to the journal are reviewed by two anonymous referees minimum after the preliminary evaluation of the editorial board.

Indexes and databases

İNSAN&İNSAN is indexed by TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) (Social Sciences and Humanities Database) TR DİZİN, Index Copernicus, EBSCO, DOAJ, ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences), BASE (Bielefeld Academic Search Engine), OAJI, Google Scholar Index and Türk Eğitim İndeksi (Turkish Education Index). The articles published in the Journal are archived digitally in the Dergipark Akademik infrastructure.

İNSAN&İNSAN, Yıl/Year: 11 Sayı/Issue: 37 Kış/Winter 2024

ISSN : 2148-7537

Elektronik Yayın Adresi : www.insanveinsan.org

İletişim / Contact: editor@insanveinsan.org

Sahibi ve Yayıncı / Owner and Publisher:

Okur Yazar Derneği / Literacy Associaton

Adres / Address: Adnan Menderes Bulvarı Emlak Konutları C1 Blok No: 82/4 Karagömrük

34091 Fatih, İstanbul, Türkiye

Website: <https://www.okuryazar.org.tr>

İletişim / Contact: info@okuryazar.org.tr

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Ebubekir Ayan (ph.D.)

Kocaeli University, FEAS, Department of Business Administration, Umuttepe Yerleşkesi, 41380, İzmit, Kocaeli, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.kocaeli.edu.tr/bekir.ayan>

E-mail: bekir.ayan@kocaeli.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8782-2159>

Prof. H. Emre Bağce (ph.D.)

Marmara University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.marmara.edu.tr/emre.bagce>

E-mail: emre.bagce@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6532-7336>

Assoc. Prof. Valentina Franca (ph.D.)

University of Ljubljana, Faculty of Public Administration, **Slovenia**.

E-mail: valentina.franca@fu.uni-lj.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9220-2077>

Assoc. Prof. Harun Kırılmaz (ph.D.)

Sakarya University, Faculty of Business, Department of Health Administration, Esentepe Campus 54187 Serdivan, Sakarya, **Turkey**.

Bio: <https://hkirilmaz.sakarya.edu.tr>

E-mail: hkirilmaz@sakarya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6055-6826>

Asst. Prof., Gábor Mélypataki (ph.D.)

University of Miskolc, Faculty of Law, Department of Agricultural and Labor Law, H-3515 Miskolc-Egyetemváros, **Hungary**.

Bio: https://jogikar.uni-miskolc.hu/melypataki_gabor

E-mail: melypataki.gabor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0359-6538>

Assoc. Prof. Doğa Başar Sariipek (ph.D.)

Kocaeli University, FEAS, Department of Labor Economics and Industrial Relations, Umuttepe Yerleşkesi, 41380, İzmit, Kocaeli, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.kocaeli.edu.tr/sariipek>

E-mail: sariipek@kocaeli.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3525-5199>

Assoc. Prof. Brigita Stanikūnienė (ph.D.)

Kaunas University of Technology, Panevežys Faculty of Technologies and Business, Technologies and Entrepreneurship Competences Centre, 37164 Panevežys, **Lithuania**.

E-mail: brigita.stanikuniene@ktu.lt

Assoc. Prof. Magdolna Vallasek (ph.D.)

Sapientia Hungarian University of Transylvania, Department of Law, Cluj-Napoca, **Romania**.

<http://ccsn.uni-nke.hu/members/dr-magdolna-marta-vallasek>

E-mail: mvallasek@kv.sapientia.ro

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4745-2218>

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief

Asst. Prof. Ali Minarlı

Marmara University, Faculty of Communication, Department of Journalism, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

<https://avesis.marmara.edu.tr/ali.minarli>

E-mail: ali.minarli@marmara.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5821-1324>

Editörler / Editors

Dr. Lect. Buşra Erimli

University of Tehran, Faculty of Law and Political Science, Enghelab Ave, 16th Azar St, Tehran, Iran.
E-mail: busraerimli88@ut.ac.ir

Dr. Lect. Alparslan Erimli

Giresun University, Faculty of Education, Gaziler Mahallesi, Prof. Ahmet Taner Kışlalı Cad, 28200 Giresun, **Turkey**.

E-mail: alparslan.erimli@giresun.edu.tr

Res. Asst. Burçak Kadioğlu

Marmara University, Institute of Social Sciences, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

Bio: <https://avesis.marmara.edu.tr/burcak.kadioglu>

E-mail: burcak.kadioglu@marmara.edu.tr

Burcu Biter

Ph.D. Candidate, Marmara University, Institute of Social Sciences, Göztepe Yerleşkesi 34722 Kadıköy, İstanbul, **Turkey**.

E-mail: burcubtr94@gmail.com

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Banu Akdenizli
Northwestern University

Prof. A. Emre Ateş
İstanbul University

Prof. Artun Avcı
Marmara University

Prof. Meryem Ayan
Celal Bayar University

Prof. İsmail Aytaç
Fırat University

Prof. Bünyamin Bacak
Çanakkale Onsekiz Mart University

Prof. Kaya Bayraktar
Yalova University

Prof. Filiz Aydoğan Boschele
Marmara University

Prof. Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci
Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Güven Büyükbaykal
İstanbul University

Prof. Yüksel Dede
Gazi University

Prof. Nesrin Kula Demir
Afyon Kocatepe University

Prof. Adem Doğan
Cumhuriyet University

Prof. Barış Doster
Marmara University

Prof. Volkan Ekin
Bandırma Onyedi Eylül University

Prof. Can Erbil
Boston College

Prof. Ebru Gülbuğ Erol
Alanya Hamdullah Emin Paşa University

Prof. Anıl Ertok
Karabük University

Prof. Kazım Özkan Ertürk
Düzce University

Prof. Şakir Eşitti
Çanakkale Onsekiz Mart University

Prof. Ayhan Gençler
Trakya University

Prof. Filiz Erdemir Göze
Hacı Bayram Veli University

Prof. Ayşen Akkor Gül
İstanbul University

Prof. Burcu Kümbül Güler
Dokuz Eylül University

Prof. Uğur Gündüz
İstanbul University

Prof. Muhsin Halis
Kocaeli University

Prof. Esra Hatipoğlu
Nişantaşı University

Prof. Gülcan Işık
Gazi University

Prof. Metin Işık
Sakarya University

Prof. Oğuz Işık
Hacettepe University

Prof. Özer Kanburoğlu
İstanbul Aydın University

Prof. Tolga Kara
Marmara University

Prof. Kutay Karaca
İstanbul Aydın University

Prof. Nazım Kartal
Sinop University

Prof. Bedrettin Kesgin
Yalova University

Prof. Hikmet Kırık
İstanbul University

Prof. Mustafa Kocaoğlu
Necmettin Erbakan University

Prof. Ayşe Koncavar
Marmara University

Prof. Oya Korkmaz
Mersin University

Prof. Emine Koyuncu
Marmara University

Prof. Mahmut Masca
Afyon Kocatepe University

Prof. Pınar Seden Meral
Beykoz University

Prof. Sadık Öncül
Cumhuriyet University

Prof. Birsen Örs
İstanbul University

Prof. Barış Özdal
Uludağ University

Prof. Abdullah Özkan
İstanbul University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Mehmet Hilmi Özkaya
Uşak University

Prof. Seçkin Özmen
İstanbul University

Prof. İrfan Paçacı
Marmara University

Prof. Burcu Pelvanoğlu
Mimar Sinan Güzel Sanatlar University

Prof. Erkan Saka
İstanbul Bilgi University

Prof. Fikri Salman
İzmir Katip Çelebi University

Prof. Kemalettin Şahin
Ondokuz Mayıs University

Prof. Köksal Şahin
Sakarya University

Prof. Yasin Şehitoğlu
Yıldız Technical University

Prof. Rıdvan Şentürk
İstanbul Ticaret University

Prof. Ahmet Şimşek
İstanbul University

Prof. İbrahim Şirin
Kocaeli University

Prof. Soyalp Tamçelik
Gazi University

Prof. Hacı Yunus Taş
Yalova University

Prof. Abdullah Taşkesen
Düzce University

Prof. Coşkun Taştan
Police Academy

Prof. Yıldırım Torun
Kocaeli University

Prof. Mehmet Sezai Türk
Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Nilfen Gökçen Uluk
Dokuz Eylül University

Prof. Sefa Usta
Karamanoğlu Mehmetbey University

Prof. Turgay Uzun
Muğla Sıtkı Koçman University

Prof. İnci Yakut
Kocaeli University

Prof. Haldun Yalçınkaya
TOBB University of Economics and Technology

Prof. Bahattin Yaman
Süleyman Demirel University

Prof. Ali Murat Yel
Marmara University

Prof. Sinem Yıldırımaltı
Sakarya University

Prof. Mustafa Yılmaz
Kocaeli University

Prof. Aslı Yurdigül
Erzurum Atatürk University

Prof. Ergün Yolcu
İstanbul University

Prof. Sayım Yorgun
İstanbul University

Assoc. Prof. Salih Akkanat
Gümüşhane University

Assoc. Prof. Aysel Ay
Marmara University

Assoc. Prof. Ferda Alper Ay
Cumhuriyet University

Assoc. Prof. Göksel Aymaz
Marmara University

Assoc. Prof. Zühal Fidan Barıtcı
Aksaray University

Assoc. Prof. Edip Asaf Bekaroğlu
İstanbul University

Assoc. Prof. Esra Cizmeci
Yalova University

Assoc. Prof. Abdurrahman Çalık
Yüzüncü Yıl University

Assoc. Prof. Adem Çelik
Kafkas University

Assoc. Prof. Fatih Demir
Celal Bayar University

Assoc. Prof. M. Elif Demoğlu
Marmara University

Assoc. Prof. Devrim Ertürk
Dokuz Eylül University

Assoc. Prof. Özlem Gök
Erciyes University

Assoc. Prof. Yusuf Ziya Gökçek
Marmara University

Assoc. Prof. Ahmet Güven
Bandırma Onyedli Eylül University

Assoc. Prof. Ayşe Bilge Gürsoy
Marmara University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Assoc. Prof. Zeynep Kaban Kadioğlu
Marmara University

Assoc. Prof. Berna Karagözođlu
Ağrı İbrahim Çeçen University

Assoc. Prof. İhsan Karlı
Kocaeli University

Assoc. Prof. Yasin Keleş
Ondokuz Mayıs University

Assoc. Prof. Yalçın Lüleci
Marmara University

Assoc. Prof. Haldun Narmanlıođlu
Marmara University

Assoc. Prof. Alparslan Nas
Marmara University

Assoc. Prof. Mustafa Otrar
Marmara University

Assoc. Prof. Seçil Özay
Marmara University

Assoc. Prof. Ali Özcan
Gümüşhane University

Assoc. Prof. Armağan Öztürk
Artvin Çoruh University

Assoc. Prof. Veli Polat
İstanbul University

Assoc. Prof. Mert Sunar
İstanbul Medeniyet University

Assoc. Prof. Cengiz Sunay
Kocaeli University

Assoc. Prof. Hasan Uzun
Fırat University

Assoc. Prof. Bora Yenihan
Kırklareli University

Assoc. Prof. Nilgün Çelebi Yıldız
Marmara University

Asst. Prof. Şevket Kamil Akar
İstanbul University

Asst. Prof. Yusuf Budak
Kocaeli University

Asst. Prof. Oktay Çetin
Piri Reis University

Asst. Prof. Hakkı Cenk Erkin
Kocaeli University

Asst. Prof. Şenel Gerçek
Kocaeli University

Asst. Prof. Bülent Kabaş
Sakarya University

Asst. Prof. Abdullah Köktürk
Piri Reis University

Asst. Prof. Atahan Birol Kartal
Beykent University

Asst. Prof. Lale Özdemir
Marmara University

Asst. Prof. Arzu Özsoy Özmen
Kocaeli University

Asst. Prof. Ekin Kadir Selçuk
Kocaeli University

Asst. Prof. İsmet Bihter Karagöz Taşkın
Arel University

Asst. Prof. Feryade Tokan Şenol
Bolu Abant İzzet Baysal University

Dr. Ahmet Tetik

Bu Sayının Hakemleri / Referees of this issue

Prof. İbrahim Arslan

Gaziantep University

Prof. Hüseyin Emre Bağcı

Marmara University

Prof. Ünal Çağlar

Kırklareli University

Prof. Selçuk Koç

Kocaeli University

Prof. Sibel Yılmaz Türkmen

Marmara University

Assoc. Prof. Eda Bozkurt

Atatürk University

Assoc. Prof. Gökçe Cerev

Kocaeli University

Asst. Prof. Naib Alakbarov

Uşak University

Asst. Prof. Mustafa Ali Minarlı

Marmara University

Asst. Prof. Emir Otluoğlu

İstanbul University

İÇİNDEKİLER CONTENTS

MAKALELER ARTICLES

TUNAHAN HACİİMAMOĞLU/ OĞUZHAN SUNGUR <i>Türkiye'de Beşerî Sermaye, Fiziki Sermaye, Ekonomik Karmaşıklık ve Ekonomik Büyüme Bağlantısı: Kantil Bootstrap Fourier Granger Nedensellik Yaklaşımından Yeni Kanıtlar</i> <i>Human Capital, Physical Capital, Economic Complexity, and Economic Growth Nexus in Türkiye: New Evidence from Bootstrap Fourier Granger Causality in Quantiles Approach</i>	11
OZAN GÖNÜLLÜ <i>Ekonomik Kalkınma ve İnsani Kalkınma İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeleri</i> <i>The Relationship between Economic Development and Human Development: An Empirical Analysis on Fragile Five Countries</i>	27
MUHSİN HALİS / AYHAN HİRA / AHMET FARUK GÖKSÜN <i>Başlıca Dünya Dinlerinin Ekonomi ve Kalkınmaya Yaklaşımı</i> <i>The Approach of the Major World Religions to Economics and Development</i>	41

YAZIM KURALLARI / PUBLICATION RULES / 55

Human Capital, Physical Capital, Economic Complexity, and Economic Growth Nexus in Türkiye: New Evidence from Bootstrap Fourier Granger Causality in Quantiles Approach

Türkiye'de Beşerî Sermaye, Fiziki Sermaye, Ekonomik Karmaşıklık ve Ekonomik Büyüme Bağlantısı: Kantil Bootstrap Fourier Granger Nedensellik Yaklaşımından Yeni Kanıtlar

TUNAHAN HACIİMAMOĞLU*

OĞUZHAN SUNGUR**

* Assoc. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Rize, Türkiye, E-Mail: tunahan.haciimamoglu@erdogan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1474-8506>

** Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Rize, Türkiye, E-Mail: oguzhan.sungur@erdogan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6897-4926>

Abstract: *Economic development is an important indicator demonstrating the increases in societies' socioeconomic welfare levels. Countries need to advance in economic, social, cultural, and political domains in order to achieve economic development. From this aspect, Türkiye is far from having a developed country profile at this moment. Accordingly, the present study aims to analyze Türkiye's underdevelopment issue for the period 1970-2017. For this purpose, the effects of human capital, physical capital, and economic complexity index on economic growth in Türkiye are analyzed using the bootstrap Fourier Granger causality in quantiles (BFGC-Q) test recently recommended by Cheng et al. (2021). The results of the analysis indicate that human capital, physical capital, and economic complexity indices have a positive causal effect on economic growth. For sustainable development, Türkiye needs foreign capital investments in a stable economic model. Furthermore, it is recommended that Türkiye should pay importance to education, science, and technology at both theoretical and practical levels, and increase the value-added and technology level in exports by diversifying its high-tech product range.*

Keywords: *Human capital, Physical capital, Economic complexity, Economic development, Causality*

Öz: *İktisadi kalkınma, toplumların sosyo-ekonomik refah seviyelerinin yükseldiğini gösteren önemli bir göstergedir. İktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesi için ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda gelişmiş olması gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye, bugüne gelen süreçte kalkınmış bir ülke görünümünden uzaktır. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı 1970-2017 dönemi için Türkiye'nin kalkınma sorunlarını değerlendirmektir. Bu amaç kapsamında Türkiye'de beşerî sermaye, fiziki sermaye ve ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Cheng vd. (2021)*

Gönderim 30 Eylül 2023
Düzeltilmiş Gönderim 11 Aralık 2023
Kabul 28 Aralık 2023

Received 30 September 2023
Received in revised form 11 December 2023
Accepted 28 December 2023

tarafından yakın zamanda önerilen kantil bootstrap Fourier Granger nedensellik (BFGC-Q) yaklaşımı kullanılarak analiz edilmektedir. Analiz sonuçları, beşerî sermaye, fiziki sermaye ve ekonomik karmaşıklık endeksinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif nedensel bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye, sürdürülebilir kalkınma için istikrarlı bir ekonomik modelde yabancı sermaye yatırımlarına ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, Türkiye teorik ve uygulama düzeyinde eğitim, bilim ve teknolojiye önem vermeli ve ihracat içerisindeki katma değeri ve teknoloji düzeyi yüksek ürün çeşitliliğini artırmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Beşerî sermaye, Fiziki sermaye, Ekonomik karmaşıklık, Ekonomik kalkınma, Nedensellik

Introduction

Metaverse In economic theory, the concepts of growth and development are two closely related terms. Growth refers to a quantitative increase in the production of goods and services in comparison to the previous period, whereas development includes qualitative elements besides the growth. Economic growth is necessary for economic development but not sufficient on its own. In addition to economic growth, it is also a necessity to have a general increase in society's economic, social, and cultural aspects to achieve economic development (Peet and Hartwick, 2009: 1). In order for this socioeconomic development to be achieved, policies such as pursuing a more equitable income distribution, reducing regional development disparities, providing education, health, and security services more equally to all segments of society, creating a more democratic society within the scope of economic rights and freedoms, and generating permanent solutions to urbanization, infrastructure, and environmental issues are necessary (Giddens and Sutton, 2016: 121). The most important economic developments in the world's economic history occurred in European countries with the Industrial Revolution. Therefore, concepts such as industrialization, modernization, and westernization were considered equivalent to economic development (Mıhçı, 1996: 66). From this perspective, countries developing high value-added industrial products, which will gain a competitive advantage in industrial markets, in the industrial sector are considered developed and economically advanced countries. Other countries are classified as developing and underdeveloped countries (Doğan, 2011: 52).

The initial stage of economic development is production and economic growth. Particularly after the Industrial Revolution, factors such as division of labor, specialization, physical capital accumulation, human capital, technology, population growth rate, natural resources, income distribution, and public expenditures have been related to production quantity and economic growth (Ehrlich, 1990: 3). One of the simplest and most comprehensive production functions developed specifically for the economic variables to be addressed in the present study is the Cobb-Douglas (1928) production function. In $Q = A K^\alpha L^\beta$, the output quantity (Q) is related to the level of technology (A), labor force (K), and capital quantity (L). The parameter α in the function represents the labor elasticity of production, whereas the parameter β represents the capital elasticity of production (Chiang, 2005: 439). Developing countries require physical capital to grow economically. However, low saving rates hinder them from achieving the desired level of investment and

production. Therefore, many developing countries cannot break free from the "Poverty Trap" and cannot achieve their development goals (Nurkse, 1952: 571). Human capital can support production and economic growth by increasing efficiency in the periods, when the marginal return on physical capital decreases, and through technological development. However, there is a bilateral relationship between economic development and human capital, and the effect of human capital on production and economic growth is extremely limited when development does not occur (Benhabib and Spiegel, 1994: 165). In a Cobb-Douglas-type production function, the Economic Complexity Index (ECI) is an important variable related to economic growth and is the subject of empirical analysis in the present study. ECI, introduced by Hidalgo and Hausmann (2009), is calculated based on the diversity of products exported by a country and the prevalence of the products produced by world countries. If a country efficiently utilizes human capital and produces and sells high-tech products that are not produced in other countries, then it gains a competitive advantage in international trade and achieves stable economic growth (Parkin et al. 2005: 684).

Until the post-WWII years, economic growth and development were perceived as synonymous economic events. It is claimed that the era of development was began by Harry Truman, the president of the USA, with the Truman Doctrine aid to be provided to economically underdeveloped countries (Macekura, 2013: 127). In addition to being a political plan implemented against the Soviet threat, the emphasized economic rationale is to decrease the developmental disparity between countries. In the course of time, the emphasis on economic development differences had a remarkable role in the increasing importance of the concept of economic development (Turhan, 2020: 152). Türkiye, with its strategic location, has played a significant role as a buffer against the spread of socialism to the European continent. In return for this political responsibility, the economic and in-kind physical capital needed for development plans was received within the scope of the Truman Doctrine and Marshall Aid programs.

In the 20th century, development plans were implemented in Türkiye as in many developed and developing countries around the world. During the first decade of the Republic, the shortage of qualified personnel and physical capital hindered the realization of planned investments. The first planned development period in Türkiye was implemented with the First Five-Year Industrial Plan in 1934. During this development plan period, dirigiste* policies implemented led to Türkiye being perceived as a socialist state even more advanced than interventionist liberal policies. In subsequent periods, although attempts were made to achieve economic development with the Second Five-Year Industrial Plan and the Economic Defense Plan in 1939, as well as the Urgent Industrial Plan in 1946 and the Economic Development Plan in 1947, the goals fell short of expectations (Şahin, 2011). During the First Five-Year Industrial Plan period, Türkiye prioritized industrial production for

---

* The term "dirigiste policy" refers to the controlled intervention of the state in the economic system, particularly in markets, prices, the monetary system, credit volume, production volume, and consumption issues. The statement "*The dirigiste policies implemented during the First Five-Year Development Plan period are not doctrinal but pragmatic*" is clear evidence that Türkiye did not embrace a socialist ideology during that period (Şahin, 2011: 56).

development, but in exchange for signing the Marshall Aid Agreement, it took on the role of an agricultural country and the task of becoming the agricultural depot of European countries.

After World War II, countries around the world experienced rapid economic growth (The Golden Age of Growth) until the impact of the Oil Crisis and stagflation in the 1970s (Yeldan, 2009: 13). In Türkiye, however, after an unplanned period of ten years following 1950, planned development periods began in 1963, and the Harrod-Domar growth model was adopted for economic growth. The development plans implemented were "*imperative for the public sector, directive and incentive for the private sector,*" whereas macro-level plans set goals for each sector and prioritized regional development (Alpay and Alkin, 2017: 125). Although policies similar to the industrialization policies of Germany and the USA were implemented by adopting the theoretical foundations of the Infant Industry Thesis, import substitution industrialization failed for capital and intermediate goods production stages in many periods. With the decisions of 24 January 1980, the foreign exchange-saving import substitution industrialization approach was replaced by a foreign exchange-generating export promotion policy in the open economy model (Kepenek and Yentürk, 2004: 193). The free-market model, first implemented in the goods market, was also introduced in financial markets with Law No. 32 enacted in 1989 (Boratav, 2018: 192). Nevertheless, after experiencing the 1994 crisis, the financially fragile market also restrained economic growth during the 2000 and 2001 crises in Türkiye's development journey. Following the crisis periods, it is argued that hot money, public expenditures, and investments in the construction sector are the determinants of economic growth for the Turkish economy (Gürkaynak and Sayek-Böke, 2013: 69). As of 2017, Türkiye's economic problems are quite similar to those of 1929. Türkiye requires physical and human capital for economic growth and development. To achieve this goal, foreign capital investments should be encouraged, and science and technology should be focused more on by reforming education (Eğilmez, 2022: 156).

Türkiye is implementing growth and development models adopted by developed countries and following the development plans of industrial countries. However, it is highly noticeable that Türkiye has not been able to reach the desired level of economic development and prosperity during this process. In this context, Türkiye's problem of not being able to develop forms the main motivation for this study. In this context, unlike most other studies, the present study analyzes the impact of ECI, a variable relatively less addressed in the literature, in addition to human and physical capital, on economic growth in Türkiye. Furthermore, this study is the first research to investigate the relationship between human capital, physical capital, and ECI and economic growth in Türkiye using the newly created bootstrap Fourier Granger causality in quantiles approach by Cheng et al. (2021).

The remaining sections of the study are organized as follows: Following this introduction section, the second section continues with a summary of the empirical literature. The third section presents the introduction of the data set and the model. The fourth section reports empirical findings. The study is concluded with the conclusion and policy recommendation section.

Literature Summary

In the present study, the literature is summarized under two subheadings: the relationship between human-physical capital and economic development, and the relationship between economic complexity and economic development.

Relationship between Human-Physical Capital and Economic Development

Although economic growth is an important precondition for economic development, it is not a sufficient condition. For societies to achieve economic development, economic growth must be accompanied by social, cultural, and political development, and income must be distributed more equally among the members of the society. Even though economic growth and economic development were considered equivalent phenomena until the post-WWII years, the socioeconomic welfare disparities between societies revealed that these two phenomena were not the same. Policies aiming to educate the population for economic development began to lead to the improvement in human capital after the 1960s. Over time, studies analyzing the impact of human capital on economic growth and economic development began in the literature.

Schultz (1961) carried out one of the first studies examining the impact of human capital on economic development. In this study, it was argued that investments in human capital led to an increase in the real income of workers at the micro level and to an increase in production at the macro level. During the same period, Denison (1962) argued that growth and development in the U.S. economy could not be explained solely by physical capital and investigated the possible effect of human capital. Denison, who examined the impact of human capital on the U.S. economy for the period of 1929-1957, found that a 2% increase in the education level of workers resulted in a 23% increase in real national income. Barro (1989), who analyzed the effect of human capital on economic growth for 98 countries in the period of 1960-1985, claimed that underdeveloped countries could reduce the economic disparity with developed countries if they had high levels of human capital. Numerous studies have been carried out empirically on the impact of human and physical capital on economic development and economic growth during this process. Among these studies, Brempong and Wilson (2004) for the period of 1975-1994 in sub-Saharan African countries and 23 OECD countries, Park (2006) for the period of 1960-1995 in 94 developed and developing countries, Cohen and Soto (2007) for the period of 1960-2000 in 38 countries, Matousek and Tzeremes (2021) for the period of 1970-2014 in 100 countries reported that human capital, as well as physical capital, is an important determinant of economic development. Even though there are studies suggesting that human and physical capital have no effect on economic development or that the effect is negative for different countries and periods (Hartwig, 2012), the number of empirical studies reaching this conclusion in the literature is extremely limited.

In literature, there are also numerous studies empirically examining the impact of human and physical capital on economic development for Türkiye. Çakmak and Gümüş (2005) carried out a study for the period of 1960-2002 on the impact of physical and human capital on economic growth. The model used in their study, the real GDP value representing economic growth, the real fixed capital

investments representing physical capital, and the number of students graduating from elementary school, middle school, and higher education representing human capital were used to calculate the human capital index. The analysis results suggested that physical and human capital had a positive effect on economic growth, whereas the labor variable had a negative effect. However, the impact of physical capital was found to be higher than that of human capital on economic growth.

Karataş and Çankaya (2011) investigated the effect of human and physical capital investments on economic growth in Türkiye for the period of 1980-2006 using three different models. In the estimation model, the dependent variable represents the per capita real GDP growth rate, and the ratio of fixed capital investments to GDP represents physical capital, whereas the ratio of total education expenditures, total health expenditures, and higher education enrollment rate represent human capital. The estimation results indicated that higher education enrollment rate had a more positive impact on economic growth compared to fixed capital investments, and fixed capital investments had a more positive impact on economic growth compared to education and health expenditures.

Manga et al. (2015) analyzed the impact of human and physical capital on economic growth in BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Korea, and Türkiye) countries for the period of 1995-2011. In their study, the schooling rate and the return on education represent human capital, the value of fixed capital investment represents physical capital, and the real GDP value represents economic growth. Panel Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) estimator was used as the empirical method. The FMOLS estimation results showed that both human and physical capital had a positive effect on economic growth. A 1% increase in human capital leads to a 2.81% increase in economic growth for the overall panel, whereas a 1% increase in physical capital leads to a 0.62% increase in economic growth. These results demonstrated that, in their study sample, human capital was more effective in promoting economic growth in comparison to physical capital.

Çeştepe and Gençel (2019) analyzed the causality relationship between human capital and economic growth in Türkiye for the period of 1986:Q1-2016:Q2. They used educational expenditures and expenditures on vocational, scientific, and technical activities to represent human capital, while GDP variable for economic growth. The results of the causality test indicated a bidirectional causality relationship between GDP and expenditures on vocational, scientific, and technical activities and a unidirectional causality relationship from educational expenditures to GDP.

Relationship Between Economic Complexity and Economic Development

Economic Complexity Index (ECI), closely related to human capital, is a new economic indicator introduced by Hidalgo and Hausmann (2009). Therefore, the number of empirical studies in the literature in this field is limited. In general, for developed and developing countries in different periods, it was determined that ECI had a positive impact on economic growth. Some of these studies are as follows. Hausmann et al. (2014) identified the positive impact of economic complexity on economic growth over a 30-year period covering 1978-88, 1988-98, and 1998-08 in 128 countries. Hausmann et al. (2016) reconfirmed the positive impact of economic complexity on economic growth in Panama in their study for the period

of 2013-2014. Britto et al. (2016) comparatively examined the relationship between ECI and different development paths for Brazil and South Korea for the period of 1960-2000. Their study concluded that, after 1992, South Korea had an increase in the export of medium and high-tech products, while Brazil did not achieve this structural transformation.

Zhu and Li (2017) found in their research covering the period of 1995-2010 in a sample of 210 countries that ECI had a more positive impact on economic growth in high-income country groups in comparison to other countries. Udeogu et al. (2021) revealed that ECI was a significant determinant of economic growth for 31 OECD countries for the period of 1982-2017.

In contrast to studies empirically proving the positive effect of economic complexity on economic growth, there also are studies in the literature that show no significant effect between these two variables in different periods. Ferrarini and Scaramezzino (2016) did not find any effect of economic complexity level on production in 89 countries with low-middle and high-income levels for the period of 1990-2009. Stojkoski and Kocarev (2017) could not find any significant relationship between economic complexity and economic growth in the short term for 16 South-eastern and Central European countries for the period of 1995-2013. However, in the same period and for the same group of countries, ECI positively affected growth in the long term. Soyçiğit (2018) examined the relationship between ECI and per capita GDP for OECD countries for the period of 1990-2016. Given the results of cointegration tests, no long-term relationship was determined between the two variables. However, individual results revealed a positive and significant relationship between the level of economic complexity and growth for Austria, Canada, Greece, Ireland, and the USA, whereas a negative and significant relationship was found for Norway.

Soyçiğit et al. (2019) estimated the effect of economic complexity, exports, and fixed capital investments on per capita income in 18 countries within the G20, excluding the EU and Russia, for the period of 1970-2016 by using a random coefficient model. The results indicated that economic complexity positively affected per capita income in Brazil, China, Germany, Indonesia, Japan, Mexico, South Korea, Türkiye, and the USA, whereas it negatively affected in Argentina, Australia, Canada, Saudi Arabia, and the United Kingdom. Examining the share of sophisticated manufactured goods in the export products of the countries, where a negative relationship was found, it was determined that the share of sophisticated products in exports decreased or remained constant. Therefore, these countries should increase the share of high-value sophisticated products in their exports for sustainable development.

Yıldız and Akbulut Yıldız (2019) investigated the causality relationship between ECI and real GDP for the period of 1970-2016 in 10 newly industrialized countries (China, India, Thailand, Malaysia, the Philippines, Türkiye, South Africa, Brazil, Mexico, and Indonesia). Their study using the causality test proposed by Konya (2006) revealed a unidirectional causal relationship from the variable of economic complexity to the variable of economic growth for the overall panel. However, no significant causal relationship could be found between these two variables in Türkiye.

Çoban (2020) analyzed the relationship between economic complexity level and economic development in the E7 countries (Brazil, China, Indonesia, India,

Mexico, Türkiye, and Russia) for the period of 1993-2017. The Human Development Index published by the United Nations Development Program (UNDP) was used to represent economic development. Given the Dumitrescu-Hurlin panel causality test results, a unidirectional causal relationship from the human development variable to the economic complexity variable was identified.

Bayar (2022) predicted the relationship between economic complexity level and economic growth in CIVETS countries (Colombia, Indonesia, Vietnam, Egypt, Türkiye, and South Korea) for the period of 1995-2019 by using the Augmented Mean Group estimator. The findings suggested a positive effect of economic complexity level on economic growth. However, as shown causality test results, there was a unidirectional causal relationship from economic growth to economic complexity level.

The literature summary indicates that economic growth is frequently preferred in studies to represent economic development. Numerous studies in the literature have reported that human capital, physical capital, and ECI have a positive effect on economic growth. Furthermore, the effect of human capital and ECI on economic growth varies depending on the development level of countries and the research period. Moreover, the testing of the research model by using the bootstrap Fourier Granger causality in quantile causality test developed by Cheng et al. (2021) is the most distinctive feature of this study. This is because the literature summary presented in this study also indicates that this research topic has not been tested through this test technique in any empirical study.

Data and Model

This study investigates the effect of human capital (HCI), physical capital (CAP), and the economic complexity index (ECI) on economic growth (GDP) in the context of Türkiye's development issues. In this regard, this study utilizes quarterly data covering the period from 1970Q1 to 2017Q4. The time frame of this study starts from 1970, which corresponds to the availability of ECI data for Türkiye and ends with the year 2017 since data beyond 2017 is not accessible. To avoid small sample issues, annual data was transformed into quarterly data following the approach of Shahbaz et al. (2018). To obtain more reliable findings, the quadratic match-sum approach was used for converting annual frequency data to quarterly frequency data. The quadratic match-sum approach is a useful method because it allows for the conversion of data from low frequency to high frequency. Furthermore, this approach is superior to interpolation methods because it restricts data changes during the transition from low frequency to high frequency and is seasonally adjusted. GDP data was obtained from the World Bank's (WB) World Development Indicator Database (WB, 2023). HCI and CAP data were collected from Penn World Table version 10.01 (PWT 10.01), whereas ECI data was extracted from MIT's Observatory of Economic Complexity (OEC, 2023). In the analysis, logarithmic versions of all data were used, except for ECI, which includes negative values. Variable definitions are provided in Table 1.

Table 1. Variables Definition

Variable	Definition	Source
GDP	Real gross domestic product (Constant 2015 US\$)	WB (2023)
HCI	Human capital index (Based on years of schooling and returns to education)	PWT 10.01
CAP	Capital stock (Constant 2017 US\$)	PWT 10.01
ECI	Economic complexity index (The index is calculated based on the diversity, prevalence, and number of countries capable of producing the activities that a country produces or exports)	OECD (2023)

Variable A synopsis of descriptive statistics is presented in Table 2. GDP has the highest mean, median, maximum, and minimum values. The variables with the highest standard deviation are CAP and GDP, respectively. In general, for a variable to show normal distribution or symmetry, the ideal skewness value should be 0. However, as seen in Table 2, GDP and CAP show positive skewness, whereas HCI and ECI exhibit negative skewness. Considering the kurtosis values, it can be seen that all indicators, except for ECI which demonstrates leptokurtic distribution, exhibit platykurtic distribution. Finally, according to the Jarque-Bera (JB) test statistic, GDP, HCI, CAP, and ECI do not follow a normal distribution. Therefore, it would be more appropriate to use quantile causality tests instead of traditional or standard Granger causality tests. Because traditional or standard regression techniques such as OLS estimate the average relationships between dependent and independent variables, they only demonstrate a partial dimension of the relationship. On the other hand, the techniques based on the quantile approach provide a more comprehensive analysis since they estimate the effects of independent variables on different points or locations of the dependent variable. Furthermore, the quantile approach offers more robust estimation results even in the presence of outliers.

Table 2. Synopsis of Descriptive Statistics

	GDP	HCI	CAP	ECI
Mean	6.625	0.148	3.631	0.025
Median	6.623	0.152	3.580	0.034
Maximum	6.906	0.224	4.013	0.117
Minimum	6.365	0.067	3.338	-0.138
SD	0.147	0.046	0.172	0.061
Skewness	0.093	-0.269	0.791	-0.897
Kurtosis	1.933	1.899	2.902	3.618
JB	9.385***	12.025***	20.108***	28.826***
Probability	0.009	0.002	0.000	0.000
Obs.	192	192	192	192

Note: At 1%, the significance level is indicated by ***.

Following the studies of Denison (1962), Barro (1989), and Hausmann et al. (2014) that are the prominent studies on this subject, the estimation model of the present study is presented in Equation (1) under the assumption that human capital, physical capital, and ECI are functions of economic growth.

$$GDP = f(HCI, CAP, ECI)$$

$$GDP_t = \beta_0 + \beta_1 HCI_t + \beta_2 CAP_t + \beta_3 ECI_t + \varepsilon_t \tag{1}$$

In Equation (1), the dependent variable is GDP, whereas HCI, CAP, and ECI are the independent variables. After taking partial derivatives, the sign assumed for each variable is as follows.

$$\frac{\partial GDP}{\partial HCI} > 0, \frac{\partial GDP}{\partial CAP} > 0, \text{ and } \frac{\partial GDP}{\partial ECI} > 0$$

Empirical Findings

In the first stage, the non-linear property of the variables is examined by using the BDS test proposed by Broock et al. (1996). BDS test outcomes are portrayed in Table 3.

Table 3. BDS Test Outcomes

Dimension	GDP	HCI	CAP	ECI
2	0.202***	0.207***	0.199***	0.193***
3	0.344***	0.351***	0.335***	0.324***
4	0.443***	0.453***	0.430***	0.412***
5	0.514***	0.526***	0.496***	0.470***
6	0.565***	0.577***	0.543***	0.506***

Note: At 1%, the significance level is indicated by ***.

Given the BDS test outcomes in Table 3, the null hypothesis of "linear distribution" is rejected for each variable. Therefore, it is determined that all variables exhibit a non-linear property, which means the use of linear analysis methods can lead to misleading conclusions and erroneous policy recommendations.

Before conducting the Fourier causality test, it is crucial to determine the maximum integration degree of the variables in the second stage. Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), and Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, and Shin (KPSS) unit root tests are used for this purpose. The unit root test outcomes are presented in Table 4.

Table 4. Outcomes of Unit Root Test

	Level			First difference		
	ADF	PP	KPSS	ADF	PP	KPSS
GDP	0.611	0.332	1.696***	-3.628***	-6.482***	0.081
HCI	-1.051	-0.674	1.668***	-3.173**	-3.161**	0.164
CAP	-0.382	0.377	1.438***	-2.761*	-5.269***	0.222
ECI	-2.990	-2.736	1.087***	-3.981***	-6.849***	0.280

Note: At 1%, 5%, and 10%, the significance levels are indicated by ***, **, and *, respectively.

In Table 4, the ADF and PP unit root test outcomes indicate that all variables have unit root at the level but are stationary at the first difference. On the other hand, considering the KPSS unit root test results, all variables are rejected at the level, implying they have unit roots, but not rejected at the first difference, indicating they are stationary. The unit root test outcomes suggest a maximum integration degree of "1" ($d_{max}=1$) for all variables.

In the third stage, to assess the necessity of the Fourier approach, the significance of Fourier terms is tested by using an F-test. Table 5 shows the F-test outcomes along with optimal frequencies and optimal lag lengths.

Table 5. F-test Outcomes

Country	Frequency (k*)	Lags (p*)	F-test	CV 10%	CV 5%	CV 1%
Türkiye	0.1	10	7.614***	4.117	4.381	4.692

Notes: At 1%, the significance level is indicated by ***. The optimal Frequency (k*) and optimal lag lengths (p*) are determined based on Akaike Information Criteria (AIC).

In Table 5, the F-test statistic value (7.614) exceeds the critical bootstrap values at the significance levels of 1% (4.692), 5% (4.381), and 10% (4.117). Thus, the null hypothesis assuming the absence of Fourier components is rejected at the significance level of 1%. This result suggests that Fourier functions are necessary for causality analysis. In other words, the F-test results demonstrate the need to utilize the Fourier approach to examine the causal relationships between economic growth, human capital, physical capital, and ECI.

Using the Fourier term has some advantages. First, the Fourier term regards structural changes by allowing smooth structural breaks. Second, it eliminates the necessity for prior information about the form, date, and number of breaks. Thus, it provides more reliable and robust results (Nazlıoğlu et al., 2016; Bostancı and Koç, 2022).

In the final stage of the analysis, the causal effects of human capital, physical capital, and ECI on economic growth are analyzed using the BFGC-Q test. The BFGC-Q test outcomes are presented in Table 6.

Table 6. Outcomes of Bootstrap Fourier Granger Causality in Quantiles (BFGC-Q)

H ₀ : HCI→GDP				
Quantile	Wald test.	CV 10%.	CV 5%.	CV 1%.
0.2	4.200691	7.219283	8.626009	12.45618
0.4	3.283818	4.591909	5.154739	5.990061
0.6	4.648963** (+)	3.43129	4.357971	6.228379
0.8	2.871825* (+)	2.556034	3.762611	7.800247
H ₀ : CAP→GDP				
0.2	12.92652	53.49262	59.71159	77.83579
0.4	17.46374	28.38332	35.9418	49.23423
0.6	30.7434** (+)	24.5058	28.01255	42.81566
0.8	25.17311	33.76121	38.77488	47.16263
H ₀ : ECI→GDP				
0.2	27.33643* (+)	27.28251	30.22742	37.64036
0.4	19.35031** (+)	16.69726	18.79605	22.16439
0.6	20.94222** (+)	14.52014	16.39126	21.84014
0.8	10.67401	20.58379	24.30703	30.14726

Notes: At 5%, and 10%, the significance levels are indicated by **, and *, respectively. CV illustrates the critical values. (+) denotes positive effect. Bold values show the presence of causality.

As seen in Table 6, the BFGC-Q test outcomes indicate unidirectional causality from human capital to GDP in the 0.6 and 0.8 quantiles. The coefficient symbol

suggests a positive causal relationship between human capital and GDP. The findings verify the increasing impact of human capital on GDP. These findings are consistent with the results of Karataş and Çankaya (2011), Manga et al. (2015), and Çeştepe and Gençel (2019).

Moreover, BFGC-Q test outcomes show that there is a unidirectional causality from physical capital to GDP only in the 0.6 quantile. Considering the coefficient sign of the independent variable, it is found that physical capital has a positive effect on GDP. The obtained results are compatible with the results of Çakmak and Gümüş (2005) and Manga et al. (2015).

Similarly, BFGC-Q test outcomes indicate a unidirectional causality from ECI to GDP in the 0.2, 0.4, and 0.6 quantiles. The positive sign of the coefficients symbolizes that economic complexity index has a positive (increasing) effect on GDP. These results support the findings of Soyyiğit et al. (2019) but contradict the findings of Yıldız and Akbulut Yıldız (2019), Çoban (2020), and Bayar (2022).

Conclusion and Policy Recommendation

This study scrutinizes Türkiye's development issues in the context of the relationship between human capital, physical capital, and economic complexity index on economic growth. Unlike other studies, this research investigates the effect of human capital, physical capital, and economic complexity on economic growth during the period of 1970Q1-2017Q4 by using the BFGC-Q test for the first time in Türkiye. The results of the BFGC-Q test reveal a unidirectional positive causal relationship from human capital, physical capital, and economic complexity index to economic growth. Given these results, some policy recommendations are made for addressing Türkiye's development issues.

- As a developing country, Türkiye needs foreign capital investments. Given its low labor costs in the global context, attracting foreign direct investments in Türkiye can be achieved through incentives offered to foreign capital under conditions of macroeconomic stability.
- Türkiye has one of the largest youth populations in the world. Enhancing the quality of this population through effective education processes will amplify the positive effect of human capital on development. Prioritizing education, science, and technology at both theoretical and practical levels is crucial for economic development in Türkiye.
- With the effect of globalization and free trade, global trade volume and international competition continue to increase every year. In this sense, the production and export of more complex and high-tech domestic products that provide a competitive advantage in international trade are of crucial importance for Türkiye. This can accelerate the growth and development of the Turkish economy.
- It is essential to maintain policies that reduce regional development disparities and ensure fair income distribution to enable development in the Turkish economy.

The present study also has some limitations. First, the research period starts from

1970 and is limited to 2017 because of the availability of economic complexity index data for Türkiye. Secondly, the development issue is a multidimensional concept and is based on various dynamics. However, this study evaluates Turkey's development issue only within the scope of the relationship between human capital, physical capital, and economic complexity index with economic growth. Future studies can explore Türkiye's development issue within the context of various economic, socioeconomic, and political variables.

References

- Alpay, Y., and Alkin, E. (2017). *Olaylarla Türkiye ekonomisi: Yirminci yüzyıl Türkiye ekonomisi tarihi*. Hümanist Kitabevi.
- Barro, R. J. (1989). Economic growth in a cross section of countries. NBER Working paper series, No: 3120.
- Bayar, I. (2022). Ekonomik karmaşıklık indeksi ve ekonomik büyüme: CIVETS ülkelerinden ampirik kanıtlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 36, 237-251. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.1052678>
- Benhabib, J., and Spiegel, M. M. (1994). The role of human capital in economic development: Evidence from aggregate cross-country data. *Journal of Monetary Economics*, 34, 143-173. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(94\)90047-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(94)90047-7)
- Boratav, K. (2018). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. İmge Kitabevi.
- Bostancı, F. C., and Koç, S. (2022). Balkan ülkelerinde işsizlik histerisi mi doğal işsizlik oranı mı geçerli?: Fourier birim kök testleri uygulaması. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2, 119-131. <https://doi.org/10.56337/sbm.1167668>
- Brempong, K. G., and Wilson, M. (2004). Health human capital and economic growth in Sub-Saharan African and OECD countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(2), 296-320. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2003.07.002>
- Britto, G., Romero, J., Freitas, E., and Coelho, C. (2016). The great divide economic complexity and development paths in Brazil and South Korea. *Blucher Engineering Proceedings*, 3(4), 1404-1425. <https://pdf.blucher.com.br/engineeringproceedings/1enei/078.pdf>
- Broock, W. A., Scheinkman, J. A., Dechert, W. D., and LeBaron, B. (1996). A test for independence based on the correlation dimension. *Econometric Reviews*, 15(3), 197-235. <https://doi.org/10.1080/07474939608800353>
- Cheng, K., Hsueh, H. P., Ranjbar, O., Wang, M. C., and Chang, T. (2021). Urbanization, coal consumption and CO₂ emissions nexus in China using bootstrap Fourier Granger causality test in quantiles. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 14, 31-49. <https://doi.org/10.1007/s12076-020-00263-0>.
- Chiang, C. A. (2005). *Matematiksel İktisadın temel yöntemleri*. M. Sarımeşeli and Ş. Açıkgöz (Trans.). Gazi Kitabevi.
- Cobb, C. W., and Douglas P. H. (1928). A theory of production. *The American Economic Review*, 18(1), 139-165. <https://www.jstor.org/stable/1811556>
- Cohen, D., and Soto, M. (2007). Growth and human capital: Good data, good results. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 51-76. <https://doi.org/10.1007/s10887-007-9011-5>
- Çakmak, E., and Gümüş, S. (2005). Türkiye'de beşerî sermaye ve ekonomik büyüme: Ekonometrik bir analiz (1960-2002). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*,

- 60(1), 59-72. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001422
- Çeştepe, H., and Gençel, H. (2019). Beşerî sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 139-146. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/775117>
- Çoban, M. N. (2020). Ekonomik kompleksite ve insani gelişmişlik ilişkisi: E7 ülkeleri için bir analiz. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 467-479. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.659563>
- Denison, E. F. (1962). Education, economic growth, and gaps in information. *Journal of Political Economy*, 70 (5, part 2), 124-128. <https://www.jstor.org/stable/1829108>
- Dickey, D. A., and Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.2307/2286348>
- Doğan, B. B. (2011). Kalkınma iktisadının XX. yüzyıldaki gelişim süreci, iktisat politikalarına etkisi ve son on yıllık konjonktürün disiplininin geleceğine olası etkileri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 41-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kosbed/issue/25697/271177>
- Eğilmez, M. (2022). *Yapısal reformlar ve Türkiye*. Remzi Kitabevi.
- Ehrlich, I. (1990). The problem of development: Introduction. *The Journal of Political Economy*, 98(5). Part 2: The problem of development: A conference of the institute for the study of free enterprise system, 1-11. <https://www.jstor.org/stable/2937629>
- Ferrarini, B., and Scaramozzino P. (2016). Prouction complexity, adaptability and economic growth. *Structural Change and Economic Dynamics*, 37, 52-61. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2015.12.001>
- Giddens, A., and Sutton, P. W. (2016). *Sosyolojide temel kavramlar*. A. Esgin (Trans.). Phoenix Yayınları.
- Gürkaynak, R., and Sayek-Böke, S. (2013). AKP döneminde Türkiye ekonomisi. *Birikim*, Aralık: 64-69. https://bilimakademisi.org/wpcontent/uploads/2014/01/Birikim_2013_gurkaynak_sayek.pdf
- Hartwig, J. (2012). Testing the growth effects of structural change. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, 11-24. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2011.09.001>
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Simoes, A., and Yıldırım, M. A. (2014). *The atlas of economic complexity: Mapping paths to prosperity*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9647.001.0001>
- Hausmann, R., Morales, J. R., and Santos, M. (2016). Economic complexity in Panama: Assessing opportunities for productive diversification. Harvard Kennedy School working paper no. RWP16-046.
- Hidalgo, C. A., and Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, 10570-10575. <https://doi.org/10.1073/pnas.0900943106>
- Karataş, M., and Çankaya, E. (2011). Türkiye’de beşerî sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisinin analizi. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(1), 105-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/issue/13694/165738>

- Kepenek, Y., and Yentürk, N. (2004). *Türkiye ekonomisi*. Remzi Kitabevi.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., and Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Macekura, S. (2013). The point four program and U.S. international development policy. *Political Science Quarterly*, 128(1), 127-160. <https://www.jstor.org/stable/23563372>
- Manga, M., Bal, H., Algan, N., and Kandır, E. D. (2015). Beşerî sermaye, fiziksel sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRICS ülkeleri ve Türkiye örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 45-60. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/32041/353768>
- Matousek, R., and Tzeremes, N. G. (2021). The asymmetric impact of human capital on economic growth. *Empirical Economics*, 60(2), 1-26. <https://doi.org/10.1007/s00181-019-01789-z>
- Mıhçı, H. (1996). Kalkınma: Bir terim neyi anlatır? *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 7(23), 65-86. <http://dx.doi.org/10.5455/ey.10242>
- MIT's Observatory of Economic Complexity. (2023). Economic complexity rankings. Retrieved June 18, 2023, from <https://oec.world/en/rankings/legacy/eci>
- Nazlıoğlu, S., Gormus, N. A., and Soytas, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (REITs): Gradual-shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*, 60, 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Nurkse, R. (1952). Growth in underdeveloped country: Some international aspect of the problem of economic development. *The American Economic Review*, 42(2), 571-583. <https://www.jstor.org/stable/1910629>
- Park, J. (2006). Dispersion of human capital and economic growth. *Journal of Macroeconomics*, 28, 520-539. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2004.09.004>
- Parkin, M., Powell, M., and Matthews, K. (2005). *Economics*. Addison-Wesley.
- Peet, R., and Hartwick, E. (2009). *Theories of development: Contentions, arguments, alternatives*. Guilford Press.
- Penn World Table version 10.01. Retrieved June 04, 2023, from <https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/?lang=en>
- Phillips, P. C., and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Schultz, W. T. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17. <https://www.jstor.org/stable/1818907>
- Shahbaz, M., Zakaria, M., Shahzad, S. J. H., and Mahalik, M. K. (2018). The energy consumption and economic growth nexus in top ten energy-consuming countries: Fresh evidence from using the quantile-on-quantile approach. *Energy Economics*, 71, 282-301. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.02.023>
- Soyyigit, S. (2018). OECD kurucu ülkelerinde ekonomik kompleksite düzeyi ile kişi başına düşen GSYH arasındaki ilişki: Panel eş bütünleşme analizi. *Selçuk*

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 21(2), 374-392.
<https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.452901>
- Soyyigit, S., Topuz, H., and Özekicioğlu, H. (2019). Ekonomik kompleksite, ihracat ve sabit sermaye yatırımlarının kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisi: G20 ülkeleri örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 393-407. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.518334>
- Stojkoski, V., and Kocarev, L. (2017). The relationship between growth and economic complexity: Evidence from Southeastern and Central Europe. *Munich Personal RePEc Archive*, Paper No. 77837. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/77837/3/MPRA_paper_77837.pdf
- Şahin, H. (2011). *Türkiye ekonomisi: Tarihsel gelişimi-bugünkü durumu*. Bursa: Ezgi Kitabevi. 11. Baskı.
- Turhan, Y. (2020). Kalkınma kavramının tarihsel süreci ve etimolojik analizi. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 29, 149-164. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.719140>
- Udeogu, E., Roy-Mukherjee, S., and Amakom, U. (2021). Does increasing product complexity and diversity cause economic growth in the long run? A GMM panel VAR evidence. *Sage Journals Open*, 11(3), 1-16. <https://doi.org/10.1177/21582440211032918>
- World Bank. (2023). World development indicators database. Retrieved June 12, 2023, from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Yeldan, E. (2009). Kapitalizmin yeniden finansallaşması ve 2007/2008 krizi: Türkiye krizin neresinde?. *Çalışma ve Toplum*, 1(20), 11-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71809/1155285>
- Yıldız, B., and Akbulut Yıldız, G. (2019). Ekonomik karmaşıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Panel Bootstrap Granger nedensellik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(2), 329-340. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.2019252097>
- Zhu, S., and Li, R. (2017). Economic complexity, human capital and economic growth: Empirical research based on cross-country panel data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828. <https://doi.org/10.1080/00036846.2016.1270413>

Ekonomik Kalkınma ve İnsani Kalkınma İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Analiz

The Relationship between Economic Development and Human Development: An Empirical Analysis on Fragile Five Countries

OZAN GÖNÜLLÜ*

* Prof., Kocaeli University, Faculty of Business Administration, Department of Accounting and Finance; Umuttepe, 41001 Kocaeli/Türkiye, E-Mail: ozangonullu@kocaeli.edu.tr
 <https://orcid.org/0000-0001-9611-4499>

Öz: Kalkınma kavramı, özellikle gelişmekte olan ülkeler için, salt ekonomik gelişmeyi içerecek şekilde daraltılmayacak kadar önemli bir kavramdır. Son yıllarda yapılan çalışmalar sürdürülebilir ekonomik gelişme için insani gelişmeye odaklanılması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Kalkınmayı etkileyen faktörlerin ve ilişkilerin belirlenmesi, sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmak isteyen ülkelerin sorunlarına ışık tutması ve çözüm yolu önermesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada kalkınmanın iki boyutu olan ekonomik kalkınma ve insani kalkınma arasındaki ilişkiler incelenmiştir. 1990-2022 yılları arasındaki 32 yılı kapsayan çalışmanın insani kalkınmayı temsil eden bağımlı değişkenleri Yaşam Süresi (YS), Eğitim Süresi (ES) ve Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE)'dir. Ekonomik kalkınmayı temsil eden değişken ise Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)'dir. Veriler homojenlik, yatay kesit bağımlılığı, birim kök sınamalarına tabi tutulduktan sonra Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi ile ekonomik kalkınma-insani kalkınma ilişkileri araştırılmıştır. Test sonuçlarına göre YS ile GSYİH arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamsız bulunurken, ES ve CEE'nin GSYİH arasındaki ilişki ise %95 güven aralığında ($p < .05$) istatistiksel olarak anlamlıdır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik kalkınma, İnsani kalkınma, Kırılgan Beşli, UNDP, Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi

Abstract: The concept of development, especially for developing countries, is too important a concept to be narrowed down to include only economic development. Recent literature have concluded that should be focused on human development for sustainable economic development. Determining the factors and relationships affecting development is important in terms of shedding light on the problems of countries that want to achieve sustainable development goal and suggesting solutions. In this study, the relations between two dimensions of development, economic development and human development, were examined. The dependent variables of the study, which covers 32 years between 1990 and 2021, representing human development are Life Expectancy (YS), Education Period (ES) and Gender Inequality Index (CEE). The variable representing economic development is Gross Domestic Product (GDP) per capita. After the data were subjected to homogeneity, cross-section dependence, and unit root tests, economic development-human development relations were investigated with the Westerlund Panel Cointegration Test. According to the test results, the relationship between YS and GDP is statistically

Gönderim 30 Eylül 2023
Düzeltilmiş Gönderim 11 Aralık 2023
Kabul 28 Aralık 2023

Received 30 September 2023
Received in revised form 11 December 2023
Accepted 28 December 2023

insignificant, while the relationship between ES and CEE's GDP is statistically significant at the 95% confidence interval ($p < .05$).

Keywords: *Economic development, Human development, Fragile Five, UNDP, Westerlund Panel Cointegration Test*

Giriş

Büyük Ekonomik Buhran, Petrol Krizi, I. ve II. Dünya Savaşı gibi küresel ekonomik büyümenin önünü kesen gelişmelerin ardından, Üçüncü Endüstri Devrimi ile birlikte artmaya başlayan küresel ekonomik kalkınma ve büyüme hızı, Endüstri 4.0 ile iyiden iyiye ivme kazanmıştır. Sanayileşmenin ekonomik etkilerinin yanı sıra toplum hayatı üzerindeki etkileri de gözle görülür hale gelmiştir. Günümüzde kalkınma kavramı ile kastedilen ise salt ekonomik gelişmeden çok ekonomik ve insani gelişmenin bütüncül bir ifadesidir. Dolayısı ile gelişmiş ülke kavramı yalnızca ekonomik olarak değil insani değerler olarak da kalkınmış ülkeleri ifade etmektedir.

Kalkınma kavramı, gelişmiş ülkelere çok gelişmekte olan ülkeler için büyük bir önem arz etmektedir. Sanayisi yeterince gelişmemiş, yabancı yatırımlara ihtiyaç duyan, ekonomik olarak kalkın(a)mamış ülkeler kadar insani gelişmişlik standartlarında geri kalan ülkeler de gelişmekte olan ülkelere kapsamına girmektedir. Kalkınma üzerinde etkisi olan faktörlerin bilinmesi kalkın(a)mamış olmanın sebepleri ve çözümleri hakkında fikir verecektir. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelere ekonomik ve insani kalkınma ilişkilerinin incelendiği bu çalışma, Amerikan yatırım bankalarından biri olan Morgan Stanley'in 2013 yılında yayınladığı raporda sınıflandırdığı gelişmekte olan ülke grubu olan "Kırılgan Beşli" ülkelerini içermektedir. Bu ülkeler; Türkiye, Brezilya, Endonezya, Hindistan ve Güney Afrika'dır. Bu ülkelerin ortak özellikleri yabancı yatırımlara ihtiyaç duymaları, dış şoklardan çok etkilenmeleri, kötüleşen dış borç yükü, yüksek cari açık gibi bütçe kalemlerine sahip olmalarıdır.

Bu çalışmanın amacı gelişmekte olan ülkelere ekonomik kalkınma ile uzun dönem ilişkisi olan insani kalkınma faktörlerinin belirlenmesidir. Çalışmada Kırılgan Beşli ülkelere ait 1990-2021 yılları arasındaki 32 yıllık ekonomik ve insani kalkınma verileri kullanılmıştır. Söz konusu ülkelerin ekonomik kalkınma derecesi kişi başına düşen Gayri Safi Millî Hasıla ile ölçülmüş ve bu değişken araştırmanın bağımlı değişkeni olarak kullanılmıştır. İnsani kalkınma ölçütleri olarak belirlenen bağımsız değişkenler ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı raporlarından derlenen beklenen yaşam süresi, eğitim süresi ve cinsiyet eşitsizliği değişkenleridir. Araştırmanın yöntemi, Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi'dir. Homojenlik, yatay kesit bağımlılığı ve birim kök sınamalarının ardından yapılan eşbütünleşme testlerinin sonuçlarına göre ekonomik kalkınma göstergesi olarak belirlenen kişi başına Gayri Safi Millî Hasıla ile uzun dönem denge ilişkisine sahip olan insani kalkınma faktörleri belirlenmiştir.

Literatür

Appiah ve diğerleri (2019), 1990 ile 2015 yılları arasında Afrika ülkelerinde insani gelişmenin, ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemiştir. Panel Data metodolojisinin kullanıldığı çalışmanın temel bulguları, insani gelişmenin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin varlığını ortaya koymuştur. Araştırmada, GSYİH bağımlı değişken, İnsani Gelişme Endeksi (HDI), enflasyon, sermaye, yatırım ve emek ise kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Çalışma, aynı zamanda işgücü ve dış yardımın da büyüme ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Asghar ve diğerleri (2012), 1974-2009 yılları arasında Pakistan'ın ekonomik büyümesinde eğitim ve sağlık açısından beşerî sermayenin rolünü araştırmayı amaçlamıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkileri Johansen ve Juselius Eşbütünleşme Testleri ile analiz edilirken, uzun vadeli ve kısa vadeli dinamikler Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) metodolojisi ile araştırılmıştır. Sonuçlar, Pakistan'ın insan sermayesi yaratmak için eğitim ve sağlık tesislerine GSYİH'dan küçük bir yüzde ayırmasına rağmen, beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki güçlü pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, beşerî sermayeden maksimum faydayı elde etmek için insanlara daha çok eğitim ve sağlık olanaklarının sağlanmasıyla ilgili etkili ekonomi politikalarının oluşturulması ve uygulanması gerektiği sonucuna varmaktadır.

Chikalipah ve Makina (2019), Zambiya'da ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki iki yönlü ilişkiyi Vektör Hata Düzeltme ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme modelleri ile analiz etmişlerdir. 1970 – 2015 yılları arası verilerin analiz edildiği çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik büyüme ve insani gelişme eşbütünlüktür. Bir başka deyişle iki değişken arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi mevcuttur. Yapılan nedensellik testi sonucunda, kısa vadede ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında gözlemlenebilir iki yönlü bir nedensellik bulgusuna rastlanmamıştır.

Costantini ve Monni (2008), Kaynak Laneti Hipotezi ve Çevresel Kuznets Eğrisi modellerini birleştirerek ekonomik büyüme, insani gelişme ve sürdürülebilirlik arasındaki nedensel ilişkileri analiz etmiştir. Çalışmanın sonuçları, sürdürülebilir bir kalkınma yolu oluşturmak amacıyla yüksek kurumsal kalitenin ve insan sermayesi birikimine yönelik yatırımların önemini doğrulamaktadır.

Dina (2020), Ürdün, Mısır, Suudi Arabistan ve Bahreyn'in makroekonomik verilerini analiz ederek ekonomik kalkınma ile insani gelişme göstergeleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. İki aşamalı En Küçük Kareler tahmincisinin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre ekonomik kalkınma ile insani gelişme arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bulgulara göre seçilen Arap ülkelerinde ekonomik kalkınmanın insani gelişme göstergeleri üzerinde açık bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Girón ve Kazemikhasragh (2022), Asya ve Afrika'daki gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülkelerde cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Cinsiyet eşitliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini

değerlendirmek amacıyla 2010-2018 yılları arasındaki veriler Panel Vektör Otoregresif Modeller ile analiz edilmiş ve önceki model sonuçlarını destekleyecek tutarlı bir tahmin sağlamak amacıyla Arellano-Bond modeli uygulanmıştır. Sonuçlar Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ile ekonomik büyüme arasında negatif ve anlamlı bir ilişkiye işaret etmektedir.

Gümüş (2020), metodoloji olarak Pedroni ve Kao Eşbütünleşme testlerini kullandığı çalışmasında OECD ülkelerine ait insani gelişmişlik ile finansal gelişmişlik endeksleri arasındaki uzun dönemli ilişkileri araőtırmıştır. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespitine dayanarak Granger Nedensellik testinin uygulandığı çalışmada değişkenler arası nedensellik bulgusuna rastlanmıştır.

Önder (2022), Kırılgan Beşli ülkeleri için finansal gelişme endeksi ile kişi başına düşen milli gelir arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olup olmadığını araőtırmıştır. 1990-2019 analiz ufkuna sahip olan araştırmanın yöntemi Westerland Eşbütünleşme Testidir. Test sonuçları finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir.

Ranis (2004), kalkınma sürecinin nihai hedefinin insani gelişme olduğundan bahsetmiş ve insani gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki önemli ilişkilerin tanımlanmaya muhtaç olduğunu belirtmiştir. Çalışmanın iddiasına göre özgürlüklerin ve yeteneklerin geliştirilmesi ekonomik performansı attıracak ve böylelikle insani gelişim büyümeyi tetikleyecektir. Benzer şekilde artan gelir beraberinde refahı ve ekonomik özgürlüğü getirerek insani gelişmeyi hızlandıracaktır. Başka bir deyiő ile ekonomik ve insani kalkınma arasında çift yönlü bir ilişki mekanizması bulunmaktadır.

Srivastava ve Talwar (2020), herhangi bir ekonominin sağlığına ilişkin üç temel gösterge olan İnsani Gelişme Endeksi, doğrudan yabancı yatırım ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 30 ülke ve 2012-2017 yılları arasında kapsayan çalışmada Panel Dinamik En Küçük Kareler Modeli (DOLS) ve Panel Tamamen Geliştirilmiş En Küçük Kareler Modeli (FMOLS) regresyon modelleri kullanılmıştır. Çalışmada, İnsani Gelişmişlik Endeksi ve doğrudan sermaye yatırımlarının GSYİH üzerindeki etkilerinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. GSYİH ve doğrudan sermaye yatırımlarının İnsani Gelişmişlik Endeksi üzerindeki etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Benzer şekilde GSYİH ve İnsani Gelişmişlik Endeksinin doğrudan sermaye yatırımları üzerindeki etkisi de istatistiksel olarak anlamsızdır.

Suri ve diğerleri (2011), ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki iki yönlü ilişkiyi incelemiştir. İlişkilerin gücünün ölçülmesi için panel veri analizinin kullanıldığı çalışmanın veri setinde 79 gelişmekte olan ülke kullanılmış ve GSYİH bağımlı değişkeninin yanı sıra, bebek ölüm oranı, yaşam süresi, yoksul birey sayısı gibi değişkenler analiz edilmiştir. 1960-2001 yılları arası analiz ufkuna sahip çalışmanın sonuçlarına göre insani gelişmenin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Çalışmada, sürdürülebilir ekonomik gelişme için insani gelişmeye odaklanılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Veri Seti, Metodoloji ve Bulgular

Ekonomik kalkınma ile insani kalkınma indikatörleri arasındaki ilişkilerin araştırıldığı bu çalışmanın analiz ufku 1990-2021 arasındaki 32 yıllık dönem olarak belirlenmiştir. Söz konusu yıllar arasındaki ekonomik ve insani kalkınma indikatörleri arasındaki uzun dönemli dengenin varlığı, Kırılgan Beşli ülkeleri olarak adlandırılan Türkiye, Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika için test edilmiştir. Uzun dönemli ilişkinin test edilmesi amacı ile ikinci nesil panel eşbütünleşme testlerinden Westerlund tarafından geliştirilen Panel Hata Düzeltme modeli kullanılmıştır (Westerlund, 2007).

Analizde kullanılan veriler, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nation Development Programme - UNDP) tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index - HDI) raporlarından derlenmiştir. Çalışmanın açıklayıcı değişkenleri İnsani Gelişme Endeksi bileşenlerinden seçilmiştir. İnsani kalkınmayı temsil eden bu değişkenler; Yaşam Süresi (YS), Eğitim Süresi (ES) ve Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE)'dir. Çalışmanın bağımlı değişkeni ise dolar cinsinden hesaplanmış ve logaritması alınmış Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)'dir.

Çalışmanın bağımlı değişkeni GSYİH; bir ekonominin üretimi ve üretim faktörlerine sahip olması nedeniyle elde edilen toplam gelirinden; dünyanın geri kalanının sahip olduğu üretim faktörlerinin kullanımı için ödenen giderlerinin düşülmesi ve oluşan mahsup tutarın satın alma gücü paritesi ile Amerikan dolarına dönüştürülerek nüfusa bölünmesi ile hesaplanır. Yaşam Süresi (YS) değişkeni, bir bireyin doğduğu zamandaki ölüm oranlarının sabit kalacağı varsayımı ile hesaplanmış beklenen yaşam süresidir. Eğitim Süresi (ES), okula başlama yaşındaki bir çocuğun hayatı boyunca alacağı eğitim yılı sayısının beklenen değeridir (UNDP, 2018). Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE), üreme sağlığı boyutu, kadınların işgücü piyasasına katılım oranı (emek boyutu) ve kadınların parlamentodaki sandalye payı ve yüksek öğrenime erişim düzeyleri (güçlendirme boyutu) gibi boyutları kullanarak oluşturulmuş bileşik bir ölçümdür (Gaye ve diğerleri, 2010: 10). Düşük bir CEE değeri, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliğin düşük olduğunu gösterir. Analize dâhil edilen değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min	Maks
logGSYİH	160	9.130296	0.6552878	7.47809	10.3428
YS	160	67.47824	5.53202	53.9797	77.8318
ES	160	12.39503	2.342568	7.996358	18.33822
CEE	160	0.5077187	0.0928613	0.272	0.711

640 gözlemden oluşan analiz dört aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak değişkenlerin ve hata terimlerinin homojenliği araştırılmıştır. Akabinde yapılacak durağanlık testlerinin türünün belirlenebilmesi amacı ile Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri uygulanmıştır. Analizin üçüncü aşamasında serilerin durağan olup olmadığının belirlenebilmesi amacı ile ikinci nesil birim kök testleri yapılarak uygun model

belirlenmiştir. Analizin son bölümünde ise panel eşbütünleşme modeli olarak seçilen Westerlund Panel Hata Düzeltme modeli kullanılarak seriler arasındaki uzun dönem dengenin varlığı araştırılmıştır. Çalışmada, insani kalkınmayı temsil eden değişkenlerle ekonomik kalkınmayı temsil eden GSYİH arasındaki uzun dönemli ilişkilerin belirlenmesi amacı ile yapılan analizler için, STATA 17.0 paket programı kullanılmıştır.

Homojenlik Testi

Eğim katsayılarının homojenliğinin test edilmesi için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi kullanılmıştır. Test, modelin eğim katsayılarının homojen ya da heterojen yapıya sahip olup olmadığını belirlemek amacı ile geliştirilmiştir. Test istatistiği sonucunda Delta ve Düzeltilmiş Delta değerleri hesaplanmakta ve katsayıların olasılığına göre model eğim katsayılarının homojen olup olmadığına karar verilmektedir. Model Swamy (1970) tarafından geliştirilen homojenlik testi üzerine inşa edilmiştir.

Modelin hipotezleri şu şekildedir:

H_0 : Eğim katsayıları homojendir. ($\beta_1^0 = \beta_2^0 = \dots = \beta_n^0 = \beta^0$)

H_1 : Eğim katsayıları heterojendir. ($H_1: \beta_i^0 \neq \beta_j^0$)

Delta ve Düzeltilmiş Delta katsayıları Denklem 1 ve Denklem 2’de gösterildiği gibi hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 57). Denklemde yer alan S, Swamy test istatistiğini, k; bağımsız değişken adetini, Var; varyansı, N ise yatay kesit adetini ifade etmektedir.

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (1)$$

$$\Delta_{ADJ} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\hat{S} - E(\hat{z}_{it})}{\sqrt{VAR(\hat{z}_{it})}} \right) \quad (2)$$

İlişkileri araştırılan değişkenlere ait homojenlik sınaması sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Pesaran Yamagata Delta Homojenlik Testi Sonuçları

Model	Delta	Test İstatistiği	Olasılık	Sonuç
logGSYİH ve YS	Δ	-0.607	.544	Homojen
	Δ_{ADJ}	-0.665	.506	
logGSYİH ve ES	Δ	0.978	.359	Homojen
	Δ_{ADJ}	1.005	.315	
logGSYİH ve CEE	Δ	-0.323	.747	Homojen
	Δ_{ADJ}	-0.354	.723	

Pesaran Yamagata Delta Testi ile, ekonomik kalkınma değişkeni ile ilişkileri incelenen insani kalkınma değişkenlerinden oluşturulan denklemlerin eğim katsayılarının homojenliği incelenmiştir. %95 güven aralığında olasılık değerlerinin %5'ten büyük olduğu durumlarda homojenlik varsayımı olan sıfır hipotezi reddedilememektedir. Tablo 2'de sunulan sonuçlara göre modellere ait denklemlerin eğim katsayıları ise homojen ($p \geq 0,05$) bulunmuştur. Eğim katsayılarının heterojen/homojen olma durumu Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi sonuçlarının yorumlanmasında farklılık yaratmaktadır. Homojen eğim katsayılarının eşbütünleşme ilişkileri panel istatistiklerine, heterojen eğim katsayılarının eşbütünleşme ilişkileri ise grup istatistiklerine bakılarak yorumlanmaktadır.

Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Birçok tahmin yöntemi verilerin düzeyde durağan olduğunu varsaydığından, her zaman serisinde olduğu gibi panel veri analizleri için de serilerin durağan olup olmadığı test edilmelidir. Ancak kullanılacak durağanlık testi, serilerin yatay kesit bağımlılığına sahip olup olmadığına göre değişkenlik göstermektedir.

Yatay kesit bağımlılığı mekansal veya yayılma etkilerinden dolayı ortaya çıkabileceği gibi gözlemlenmeyen ortak faktörlerden de kaynaklanabilir. 1990'lı yıllarda geliştirilen ve yatay kesit bağımsızlığını varsayan birinci nesil panel birim kök ve eşbütünleşme testleri yatay kesit bağımlılığı durumunda yetersiz kalmaktadır (Baltağ ve Pesaran, 2007). Bu durumun önüne geçmek için verilerdeki olası yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök ve eşbütünleşme testleri geliştirilmiştir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının test edilmesi amacı ile LM Test (LM_{BP}) (Breusch ve Pagan, 1980), LM Adjusted Test ($LM_{adj(PUY)}$) (Pesaran ve diğerleri, 2008) ve CD Test (CD_{LM}) (Pesaran, 2004) kullanılmıştır.

Testlerin hipotezleri şu şekildedir:

H_0 : Panelde yatay kesitler bağımsızdır.

H_1 : Panelde yatay kesitler bağımlıdır.

Test istatistikleri Denklem 3, 4 ve 5'te gösterildiği şekilde hesaplanmaktadır:

$$LM_{BP} = T \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=1+2}^n \check{\rho}_{ij}^2 - 1 \quad (3)$$

$$LM_{PUY} = \sqrt{\frac{2}{n(n-1)}} \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=1+2}^n \frac{(T-k) \check{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{\sigma_{Tij}} \quad (4)$$

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{n(n-1)}} \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=1+2}^n T \check{\rho}_{ij}^2 - 1 \quad (5)$$

Değişkenlere ait yatay kesit bağımlılığı testlerinin sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Model	Test	Test İstatistiği	Olasılık
logGSYİH ve YS	LM _{BP}	26.39	.0033
	LM _{adj(PUY)}	9.848	.0000
	CD _{LM}	3.893	.0001
logGSYİH ve ES	LM _{BP}	33.63	.0002
	LM _{adj(PUY)}	14.56	.0000
	CD _{LM}	5.108	.0000
logGSYİH ve CEE	LM _{BP}	41.73	.0000
	LM _{adj(PUY)}	16.61	.0000
	CD _{LM}	5.76	.0000

Tablo 3'te yer alan yatay kesit bağımlılığı sonuçları incelendiğinde, tüm modeller için hesaplanan istatistiklerin olasılık değerleri %5'ten küçük olduğundan, yatay kesit bağımsızlığını varsayan sıfır hipotezi reddedilmektedir. Tüm modellerde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır.

Birim Kök Testleri ve Durağanlık Sınaması

Birimler arası korelasyon durumunda birinci nesil birim kök testlerinin asimptotik özellikleri etkilenmektedir. Dolayısı ile birinci nesil birim kök testlerinin doğru sonuçlar verebilmesi için yatay kesit bağımlılığının bulunmaması gerekmektedir. Bu kısıtlamadan kurtulmak için yeni nesil birim kök testleri türetilmiştir (Tatoğlu, 2012: 220). Tablo 3'te verilen yatay kesit bağımlılığı testlerinin sonuçlarına göre modellerde yer alan değişkenlerin durağanlığının sınanması için uygun olan birim kök testlerinin ikinci nesil birim kök testleri olduğu sonucuna varılmıştır. Durağanlığın tespiti amacı ile ikinci nesil birim kök testlerinden CIPS (Cross-Sectionally Augmented IPS) ve CADF (Cross-Sectionally Augmented Dickey Fuller) testleri uygulanmıştır.

Test prosedürü, paneli oluşturan zaman serilerinin ortak bir bileşene sahip olduğu fikrine dayanmaktadır. CADF Testi, Monte Carlo Simülasyonu bulgularına göre hem birim boyutunun zaman boyutundan büyük olduğu hem de küçük olduğu durumlarda kullanılabilir (Güloğlu ve Ivrendi, 2010: 383). Buna göre, CADF ve CIPS testi sonuçları, birim ve zaman boyutlarının büyüklüğünden bağımsız olarak, panel veri durağanlığı konusunda geçerli kanıtlar sunmaktadır.

CADF ve CIPS test istatistikleri Denklem 6 ve Denklem 7'de gösterildiği gibi hesaplanmaktadır (Pesaran, 2007: 269):

$$t_i(N, T) = \frac{\Delta y'_i \bar{M}_w y_i - 1}{\hat{\sigma}_i (\Delta y'_{i-1} \bar{M}_w y_i - 1)^{1/2}} \quad (6)$$

Denklem 6, her bir değişken için hesaplanan CADF test istatistiğini ifade ederken Denklem 7'de gösterilen CIPS test istatistiği ise CADF istatistiğini (t) genişleterek panel veri modelinin tamamı için durağanlığı test etmektedir.

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^n t(N, T) \quad (7)$$

Hesaplanan CIPS ve CADF istatistiklerinin, Pesaran (2007) tarafından yayınlanan her bir T ve N kesişimi için oluşturulmuş kritik değerleri aşıp aşmadığı araştırılarak serilerin birim köke sahip olup olmadığına karar verilmektedir. Modellerin hipotezleri şu şekildedir:

H_0 : Seri birim kök içermektedir. Seriler durağan değildir.

H_1 : Serilerde birim kök yoktur. Seriler durağandır.

CIPS Testi istatistiği, Pesaran'ın (2007) her bir T ve N için belirlemiş olduğu kritik değerler ile karşılaştırılarak serilerin durağan olup olmadığına karar verilmektedir. Hesaplanan istatistik, %5 anlamlılık düzeyi için belirlenen kritik değeri aşması durumunda H_0 hipotezi reddedilememekte ve serilerin durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. CADF test istatistiği ise olasılık değerleri ile birlikte verilmektedir. Hesaplanan Z değerine ilişkin olasılık değerinin %5'ten büyük olması durumunda serilerin birim kök içerdiği varsayımına dayanan sıfır hipotezi reddedilememekte ve serilerin durağan olmadığına karar verilmektedir.

Seriler ve birinci farkları için hesaplanan CIPS ve CADF ikinci nesil panel birim kök testi sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. CIPS ve CADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Augmented Im, Pesaran, Shin (CIPS) Test İstatistiği		Augmented Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF) İstatistiği	
	Düzye	1. Farklar	Z[t-bar] (Olasılık)	
			Düzye	1. Farklar
logGSYİH	-1.651	-4.260	-0.939 (.174)	-2.880 (.002)
YS	-1.677	-4.598	0.076 (.530)	-1.845 (.033)
ES	-1.928	-3.458	-0.624 (.266)	-4.001 (.000)
CEE	-2.086	-4.916	-1.608 (.054)	-5.127 (.000)
N=5; T=32 için Kritik Değerler				
	10%	5%	1%	
CIPS Test	-2.21	-2.33	-2.55	
CADF Test	-2.175	-2.1	-2.55	

Tablo 4'te sunulan panel birim kök testi sonuçları incelendiğinde tüm serilerin düzeyde $I(0)$ durağan olmadığı, ancak birinci farkları alındığında serilerin durağan $I(1)$ hale geldiği gözükmemektedir. Seriler, tüm serilerin birinci farklarında durağan olması varsayımını içeren eşbütünleşme testleri için uygun bulunmuştur.

Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi

Çalışmada Kırılğan Beşli ülkelerinin ekonomik gelişmişlikleri ile insani gelişmişlikleri arasında ilişki olup olmadığını ortaya koymak amacıyla panel eşbütünleşme testi yapılmıştır. Eşbütünleşme testleri değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını test etmek amacı ile kullanılmaktadır. Bu amaçla farklı avantajlara sahip farklı panel eşbütünleşme testleri bulunmakta ve bu testler birinci nesil ve ikinci nesil olarak ayrılmaktadır. Kao (1999) ve Pedroni (2004) gibi birinci nesil panel eşbütünleşme testleri yatay kesit bağımlılığı olmayan verilerin analizlerinde

kullanılabilirken, Westerlund (2007) ve Durbin-Hausman (2008) gibi ikinci nesil panel eşbütünleşme testleri ise yatay kesit bağımsızlığı şartını aramamaktadır. Çalışmada Westerlund'un (2007) hata düzeltme modeli temelli panel eşbütünleşme modeli kullanılmıştır. Panel test istatistiği 3 adımlı bir metodoloji ile hesaplanmaktadır (Persyn ve Westerlund, 2008: 234):

İlk aşamada Denklem 8 ve 9'daki uzun dönemli ilişki regresyonu tahmin edilmektedir:

$$\Delta \tilde{y}_{it} = \Delta y_{it} - \hat{\delta}'_i d_t - \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} - \sum_{j=1}^{p_i} \hat{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} - \sum_{j=-q_i}^{p_i} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} \quad (8)$$

$$\tilde{y}_{i,t} = \Delta y_{it} - \hat{\delta}'_i d_t - \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} - \sum_{j=1}^{p_i} \hat{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} - \sum_{j=-q_i}^{p_i} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} \quad (9)$$

İkinci aşamada $\Delta \tilde{y}_{it}$ ve $\Delta \tilde{y}_{it}$ 'den yararlanılarak modelin ortak hata düzeltme parametresi ($\hat{\alpha}$) ve parametreye ait standart sapma ($\sigma_{\hat{\alpha}}$) hesaplanmaktadır.

Son aşamada ise Denklem 10'da gösterildiği gibi panele ait eşbütünleşme istatistiği hesaplanmaktadır:

$$P_T = \frac{\hat{\alpha}}{\sigma_{\hat{\alpha}}}, \quad P_{\alpha} = T_{\hat{\alpha}} \quad (10)$$

Grup eşbütünleşme istatistikleri ise her bir birim (i) için en En Küçük Kareler yöntemi ile tahmin edilen Denklem 11'den elde edilmektedir. Denklem 12, elde edilen grup eşbütünleşme istatistiklerinin hesaplanmasını göstermektedir.

$$\Delta y_{it} = \hat{\delta}'_i d_t + \hat{\alpha}'_i y_{i,t-1} + \hat{\lambda}'_i x_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \hat{\alpha}_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=-q_i}^{p_i} \hat{\gamma}_{ij} \Delta x_{i,t-j} + \hat{\epsilon}_{it} \quad (11)$$

$$G_T = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\hat{\alpha}_i}{\sigma_{\hat{\alpha}_i}}, \quad G_T = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{T \hat{\alpha}_i}{\hat{\alpha}_i(1)} \quad (12)$$

Kurulan modeller için Westerlund Panel Eşbütünleşme istatistikleri hesaplanmıştır. Hesaplanan panel ve grup istatistikleri Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model	İstatistik	Değer	Z-Değeri	Olasılık	Sonuç
logGSYİH ve YS	G _t	-3.73	3.825	.0000	Eşbütünleşme YOK
	G _a	-18.301	2.152	.0160	
	P _t	-5.836	1.295	.0980	
	P _a	-11.137	0.817	.2070	
logGSYİH ve ES	G _t	-4.972	-7.283	.0000	Eşbütünleşme VAR
	G _a	-23.784	-3.995	.0000	
	P _t	-7.126	-2.797	.0030	
	P _a	-19.811	-4.064	.0000	
	G _t	-3.284	-2.583	.0050	Eşbütünleşme VAR

logGSYİH ve CEE	G _a	-32.07	-6.781	.0000
	P _t	-8.42	-4.305	.0000
	P _a	-22.814	-5.188	.0000

Tablo 5'te sunulan Westerlund Panel Eşbütünleşme Testi sonuçları her bir model için 4 eş bütünleşme test istatistiği (G_t, G_a, P_t, P_a) sunmaktadır. Delta testi sonucuna göre homojen olan modeller için panel istatistikleri (P_t, P_a), heterojen olan modeller için ise grup istatistikleri (G_t, G_a) yorumlanarak karar verilmektedir. Tablo 2'de sunulan Pesaran Yamagata Delta Homojenlik Testi sonuçlarına göre logGSYİH ile eşbütünleşme ilişkisi araştırılan modellere ait eğim katsayıları homojen bulunmuştur. Bu sebeple YS, ES ve CEE modelleri için panel istatistiklerine göre eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığına karar verilecektir.

Kırılğan Beşli ülkelerinin ekonomik kalkınmaları ile insani kalkınmaları arasındaki uzun dönemli ilişkilerin analiz edildiği Westerlund Panel Eşbütünleşme Testinin homojenlik durumunu dikkate alan panel istatistik (P_t, P_a) sonuçlarına göre ekonomik kalkınma (logGSYİH) ile insani kalkınma değişkenlerinden Eğitim Süresi (ES) arasında %99 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi vardır. Dolayısı ile okula başlama yaşındaki bir çocuğun hayatı boyunca alacağı eğitim yılı sayısının beklenen değeri ile ekonomik kalkınma uzun dönemde dengededir. Benzer şekilde Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE) ile ekonomik kalkınma arasında da uzun dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı bir denge ilişkisinin bulunduğu bulgulara ulaşılmıştır.

Ekonomik kalkınma ile insani kalkınma değişkenlerinden Yaşam Süresi (YS) değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Başka bir deyişle beklenen ömür, ekonomik kalkınmanın bir belirleyicisi değildir.

Sonuç

Günümüzde kalkınma kavramı ile genellikle üretim, millî gelir ve ekonomik refah düzeyindeki artışlar kastedilmektedir. Ancak, yalnızca ekonomik gelişim, kalkınma kavramını açıklamakta yeterli değildir. Toplumun yaşam şartlarında iyileşmeler, eşitsizliklerin azaltılması, beklenen yaşam süresinin uzatılması ve çağdaş eğitim sisteminin yerleştirilmesi gibi birçok bileşeni içerisinde barındıran bütüncül bir kavram olan “insani kalkınma” olmadan kalkınma kavramının ele alınması mümkün değildir.

1990 yılından bu yana, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, her ülke için insani gelişme göstergelerinin yer aldığı bir dizi yıllık insani gelişme raporu yayınlamaktadır. Bu rapor, İnsani Gelişim Endeksi (Human Development Index – HDI)'ni de içermektedir. Bu endeks, beklenen yaşam süresi, beklenen eğitim süresi, ortalama eğitim süresi ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla gibi faktörleri içeren çağdaş bir kalkınma indikatörüdür. HDI, geleneksel tek boyutlu ekonomik kalkınma ölçüsüne (GSYİH) önemli bir alternatif haline gelmiştir.

Kalkınma için atılması gereken adımların belirlenebilmesi için öncelikle kalkınmamayı oluşturan etkenler belirlenmelidir. Bu bağlamda kalkınma kavramı ve kalkınmayı etkileyen faktörler en çok gelişmekte olan ülkeleri ilgilendirmektedir.

Gelişmekte olan ülke sınıflarından bir tanesi de içerisinde Türkiye'nin de olduğu "Kırılgan Beşli" ülkeleridir. Morgan Stanley, 2013 yılında geliştirmekte olan piyasa ekonomilerine atıfta bulunarak yaptığı sınıflandırmada yüksek cari açık, düşük döviz stoku ve yabancı yatırım ihtiyacı gibi ortak özellikleri bulunan Türkiye, Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika'yı "Kırılgan Beşli" olarak tanımlamıştır.

Kırılgan Beşli ülkelere ait ekonomik ve insani kalkınma ilişkilerinin araştırıldığı bu çalışma, ülkelere ait kalkınma indikatörlerini ayrı ayrı ele alarak aralarında uzun dönemli bir denge ilişkisi olup olmadığının ortaya koyulması amacıyla taşınmaktadır. Çalışmada ekonomik kalkınmayı temsil eden değişken olarak kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (logGSYİH) değişkeni analize dâhil edilmiştir. İnsani kalkınmanın en önemli belirleyicileri; beklenen insan ömrü, doğumdan itibaren alınan ortalama eğitim süresi ve cinsiyetler arası fırsat eşitliğidir. Bu bağlamda, 1990 yılından itibaren yayınlanan UNDP raporlarından derlenen Beklenen Yaşam Süresi (YS), Eğitim Süresi (ES) ve Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE) çalışmanın bağımsız değişkenleri olarak belirlenmiştir. 1990 – 2021 yılları arasındaki 32 yıllık verinin dâhil edildiği çalışmada, ekonomik ve insani kalkınma arasındaki uzun dönemli dengenin var olup olmadığının araştırılması için Westerlund Panel Eşbütünlük Testi kullanılmıştır.

Eşbütünlük testi sonuçlarına göre ekonomik kalkınma (kişi başına düşen GSYİH) ile insani kalkınma göstergelerinden Yaşam Süresi (YS) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünlük ilişkisi bulunmamaktadır. Ortalama ömür olarak değerlendirilebilecek olan YS değişkeni ile ekonomik kalkınma arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi yoktur. Bir başka deyişle bir ülkedeki bireylerin beklenen ortalama ömrünün ekonomik kalkınma üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.

Analiz sonuçları incelendiğinde, okula başlama yaşındaki bir çocuğun hayatı boyunca alacağı eğitimin yıl bazındaki uzunluğunu ifade eden Eğitim Süresi (ES) ile ekonomik kalkınma arasında uzun dönemli denge ilişkisinden bahsedilebilir. Dolayısıyla bir ülkede bireylerin aldığı eğitimin süresi ile ekonomik kalkınma eşbütünlüktedir.

Kırılgan Beşli ülkelerinde, kadınların, üreme sağlığı, işgücü piyasasına katılım oranı, parlamentodaki sandalye payı ve yüksek öğrenime erişim düzeyi gibi belirleyicilerin bileşik ölçümü ile hesaplanan Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (CEE) değişkeni ile ekonomik kalkınma arasında istatistiksel olarak anlamlı uzun dönemli bir ilişki bulgusuna ulaşılmıştır. Bir toplumdaki cinsiyet eşitsizliği, ekonomik kalkınmayı uzun dönemde etkilemektedir.

Analiz sonuçlarına göre insani kalkınma değişkenlerinin ekonomik kalkınmayı etkilediği ve bu değişkenlerin aralarında uzun dönemli denge ilişkisi olduğundan bahsedilebilir. Bu bağlamda, tüm geliştirmekte olan ülkeler gibi Kırılgan Beşli ülkeleri de "kalkınmış ülkeler" sınıfına girebilmek için ekonomik kalkınma kadar insani kalkınmaya da önem vermeli ve gerekli adımları bu yönde atmalıdır.

Kaynakça

- Appiah M., Amoasi R., ve Frowne, D. I. (2019). Human development and its effects on economic growth and development. *International Research Journal of Business Studies*, 12(2), 101-109. <https://doi.org/10.21632/irjbs.12.2.101-109>
- Asgar, N., Awan, A., ve Rehman, H. U. (2012). Human capital and economic growth in Pakistan: A cointegration and causality analysis. *International Journal of Economics and Finance*, 4(4), 135-147. <https://doi.org/10.5539/ijef.v4n4p135>
- Baltagi, B. H., ve Peseran, M. H. (2007). Heterogeneity and cross section dependence in panel data models: Theory and applications introduction. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 229-293. <https://doi.org/10.1002/jae.955>
- Breusch, T., ve Pagan, A. (1980). The Lagrange Multiplier test and its application to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Chikalipah, S., ve Makina, D. (2019). Economic growth and human development: Evidence from Zambia. *Sustainable Development*, 27(6), <https://doi.org/10.2307/10231033>. 0.1002/sd.1953
- Costantini, V., ve Monni, S. (2008). Environment, human development and economic growth. *Ecological Economics*, 4, 867-880. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.05.011>
- Dina, A. O. (2020). Inter-relationship between economic development and human development analytical study of selected Arab countries. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 25(1), 85-94. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=27963086009>
- Gaye, A., Klugman, J., Kovacevic, M., Twigg, S., ve Zambrano, E. (2010). *Human development research paper; Measuring key disparities in human development: The gender inequality index*. UNDP. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdrp201046pdf.pdf>
- Girón, A., ve Kazemikhasragh, A. (2022). Gender equality and economic growth in Asia and Africa: Empirical analysis of developing and least developed countries. *Journal of the Knowledge Economy*, 31(2), 1433-1443. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00782-1>
- Güloğlu, B., ve Ivrendi, M. (2010). Output fluctuations: Transitory or permanent? The case of Latin America. *Applied Economics Letters*, 17, 381-386. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00782-1>
- Gümüş, E. (2020). OECD ülkelerinde insani gelişme ve finansal gelişme endeksleri ile sigortacılık prim üretimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 149-172. <https://doi.org/10.31454/usb.722105>
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- Önder, F. (2022). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisi: Kırılgan beşli ülkeleri üzerine ampirik bir analiz. *Journal of Economics and Research*, 3(2), 36-48. <https://doi.org/10.53280/jer.1158496>
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: Asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory*, 20(3), 597-625. <https://doi.org/10.1017/S026646660420>

3073

- Persyn, D., ve Westerlund, J. (2008). Error-correction-based cointegration tests for panel data. *The Stata Journal*, 2, 232-241. <https://doi.org/10.1177/1536867X080080020>
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*, no: 0435.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 2, 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., Ullah, A., ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Pesaran, M. H., ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Ranis, G. (2004). Human development and economic growth. *Social Science Research*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=551662
- Srivastava, S., ve Talwar, S. (2020). Decrypting the dependency relationship between the triad of foreign direct investment, economic growth and human development. *Journal of Developing Areas*, 54(2), 1-14. <https://doi.org/10.1353/jda.2020.0012>
- Suri, T., Boozer, M. A., Ranis, G., ve Stewart, F. (2011). Paths to success: The relationship between human development and economic growth. *World Development*, 39(4), 506-522. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.08.020>
- Swamy, P. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 311-323. <https://doi.org/10.2307/1913012>
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *İleri panel veri analizi: Stata uygulamalı*. Beta Yayınevi.
- UNDP. (2018). Human development index and its components. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hditablepdf.pdf>
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748. <https://doi.org/10.1111/j1468-0084.2007.00477.x>

Başlıca Dünya Dinlerinin Ekonomi ve Kalkınmaya Yaklaşımı

The Approach of the Major World Religions to Economics and Development

MUHSİN HALİS *

AYHAN HİRA**

AHMET FARUK GÖKSÜN***

* Prof., Kocaeli University, Faculty of Business Administration, Department of Organization and Management; Umuttepe, 41001 Kocaeli/Türkiye, E-Mail: mimhalis@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9495-5083>

** Assoc. Prof., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies; Umuttepe, 41001 Kocaeli/Türkiye, E-Mail: ayhan.hira@kocaeli.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3574-7660>

*** Res. Asst., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies; Umuttepe, 41001 Kocaeli/Türkiye, E-Mail: ahmetfarukgoksun@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0107-0492>

Öz: Din genellikle bir grup insan tarafından paylaşılan bir dizi inanç ve uygulamanın yanı sıra kültürel gelenekler, tarih ve mitolojiyi de kapsar. İlk ekonomik yazılar dini dışsal bir faktör olarak ele almıştır. Daha sonra, din ve kalkınma arasındaki bağlantıları açıklamak için çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Rasyonel seçim yaklaşımı, dinin esnekliğini, dinlerin faaliyet gösterdiği siyasi ve ekonomik ortamdaki değişikliklere verilen rasyonel bir ekonomik yanıt olarak görmektedir. Buna ek olarak, aile inancı, sosyal ağlar ve diğer unsurları içeren yaklaşımlar da din ve ekonomi arasındaki ilişkiyi belirlemektedir. Ekonomik büyümenin belirleyicileri üzerine yapılan önceki araştırmalar genellikle dinin etkisini ihmal etmiştir. Bu boşluğu doldurmak için dinî uygulama ve inançların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini dinin ekonomik faaliyet üzerindeki etkisi açısından incelemek kayda değerdir. Bu makalenin amacı, literatüre dayanarak devlet, din ve ekonomi arasındaki ilişkiye ışık tutmaktır.

Anahtar kelimeler: Kapitalizm, Devlet ve din, Din ve ekonomik gelişme, İslam ve ekonomi, Hristiyanlık ve ekonomi

Abstract: Religion generally encompasses a set of shared beliefs and practices held by a group of people, as well as cultural traditions, history and mythology. Early economic writings treated religion as an exogenous factor. Later, various theories were put forward to explain the links between religion and development. The rational choice approach sees the flexibility of religion as a rational economic response to changes in the political and economic environment in which religions operate. In addition, approaches that include belief in family, social networks and other elements also determine the relationship between religion and the economy. Previous research on the determinants of economic growth has generally neglected the impact of religion. To fill this gap, it is noteworthy to examine the impact of religious practices and beliefs on economic growth from the perspective of religion on

Gönderim 20 Eylül 2023
Düzeltilmiş Gönderim 22 Aralık 2023
Kabul 28 Aralık 2023

Received 20 September 2023
Received in revised form 22 December 2023
Accepted 28 December 2023

economic activity. The aim of this article is to shed light on the relationship between the state, religion and the economy based on the literature.

Keywords: *Capitalism, Religion and economy, Religion and economy development, Islam and economy, Christianity and economy*

Giriş

Bu çalışmada dinlerin ekonomiye yaklaşımı, Musevilik, Hristiyanlık, İslam ve Konfüçyus dinleri kapsamında incelenmektedir. Bilindiği gibi iktisadi yaşam, başta devlet, din ve cemaatler olmak üzere aile, eğitim ve diğer iktisadi olmayan toplum kurumlarından önemli ölçüde etkilenmektedir. Ekonomik hayat, başta devlet olmak üzere siyasi kurumlarla yakından bağlantılıdır. Devletin toplumdaki rolü ve grup, şirket, birey ve devlet çıkarları arasındaki korelasyon iktisadi yaşam üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Batı'da gelişen liberal paradigma, bireyin devletten bağımsızlığına, devlete rağmen ve ondan bağımsız olarak zenginleşmenin mümkün olduğu fikrine dayanır. Laissez faire (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) olarak adlandırılan ideoloji, serbest rekabet ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi ilkelerini savunur. Batılı sosyokültürel modellerde devlete, görevi sadece serbest piyasanın işlemesi için gerekli koşulları yaratmak ve öncelikle mülkiyet haklarının korunmasını sağlamak olan minimize edilmiş bir gece bekçisi rolü biçilir. Ancak, devletin mülkiyet haklarının garantörü olarak bile gerekli olmadığını ve koruma hizmetlerinin serbest piyasada da sağlanabileceğini savunan liberteryenler gibi daha radikal piyasa görüşlerinin destekçileri de vardır. Böylece, piyasa, tek düzenleyici, dengeleyici, bütünleştirici güç olarak ortaya çıkmaktadır.

Dini inançlar bütün kültürel ve sosyal değerleri, sosyal yapı içindeki kurumları belirlemektedir. Bu bağlamda dinî anlayış farklılıkları, siyasi kültürlerin devlete yüklediği rolleri de farklılaştırmaktadır. Doğu ile Batı arasında din farklılığı ekonominin yapı ve anlayışının önemli bir bileşeni olarak devletin rolünü de etkilemektedir. Batıda devlet bütünleştiricidir, hakemdir, bireyler ve temel sosyal birimler arasındaki ilişkileri uyumlaştırıcıdır, yerli ve yabancı iktisadi varlıklar arasında arabulucu rolü üstlenen bir organizasyondur. Burada iktisadi varlık devletle birlikte zenginleşmeye yönelir ve ondan aktif bir ekonomi politikası bekler.

Doğu ve Batı arasındaki yaklaşım farklılığı, doğal olarak iktisadi özne ve devlet ilişkisini belirleyene farklı ekonomi politikalarının, bunun yanı sıra Batı ve Doğu'ya özgü farklı iktisadi sistemlerin gelişmesine de neden olur. Merkantilizm ve devletin korumacı politikası, kapitalizmin oluşum döneminde ulusal ekonominin yükselişine katkıda bulunur. Merkantilizmden serbest ticaret ideolojisine geçiş, genellikle ulusal üreticiler devlet desteği olmadan ticaret yapabilecek kadar güçlendiğinde gerçekleşmiştir. İktisadi varlıklar ve siyasi kurumlar arasındaki etkileşim bağlamında, bireysel/kurumsal - genel/ulusal/devlet çıkarları çizgisinde bir öncelikler sistemi oluşur. Örneğin ABD'de, özel sektör çıkarları devlet çıkarlarına göre öncelenirken, Doğu toplumlarında bunun tam tersi bir durum söz konusudur ve bu durum modern iktisadi kalkınma ve rekabet gücü üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Şöyle ki, Batı Avrupa'da hükümet maliyetli bilimsel araştırmalar için güçlü birliklerin kurulmasını desteklerken, Amerikalı girişimciler kendi kaynaklarına güvenmek zorundadır. Zira temel ilkeleri arasında özel sektörle ilgilenmek işlevi olmayan devlet, korumacı önlemler alma ve mali destek sağlama konusunda isteksizdir.

Görüldüğü gibi, devletin kendisi büyük bir girişimci olarak hareket edebilmektedir. Bu durum, kamu sektörünün iktisadi sistemdeki yeri, önemi, özgül ağırlığı, örgütlenme özellikleri ve toplumda ona karşı takınılan tavır bakımından iktisadi yaşamın özelliklerini belirleyecek düzeyde etkili olabilmektedir.

Devletin Girişimciliğe ve Ekonomiye Etkisi

Devlet ve ekonomi ilişkisi bağlamında Sombart, sermaye yoğunluğu ve kullanım zorunluluğu nedeniyle bireysel girişimcilerin ustalaşmasının zor olduğu ekonominin birçok alanında girişimciliğin “temel dayanağı” olan inisiyatif devleti iktisadi hayata katılımına bağlamıştır. Aynı zamanda, Sombart’ın en ilginç çıkarımı, en büyük kapitalist işletme olarak devletin kendisinin bir model olarak hareket ettiğidir. Nitekim özel kapitalist ruh için bir uyarıcı olarak hareket eden devlet, tüm örgütsel konularda bir eğitmen olarak işlevseldir ve iş ahlakı konularında bir eğitmen olarak aktiftir (Sombart, 2017). Bu düşünceye göre Batı’nın iktisadi gelişime açıklığı, burjuva öncesi maceracı iş adamının hızlı kâr arayışının aksine, uzun vadeli hedeflere yönelme ve işletmenin istikrarı gibi kapitalist girişimcilik özelliklerinin gelişimine borçludur (Sombart, 1994).

Modern iş kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelen birçok faydalı yönetim tekniği ve becerisi, özel teşebbüs uygulamalarına kamu yönetimi alanından girmiştir. Örneğin muhasebe, 15. yüzyılda İtalya’da şehir yönetiminde tanıtıldıktan ve etkinliğini kanıtladıktan sonra yavaş yavaş ekonomi yönetiminin ve özellikle de iş uygulamalarının zorunlu bir normu haline gelmiştir. Yine organizasyon fikri, katı iş hiyerarşisi, görev ve sorumlulukların net bir şekilde bölünmesi de kamu yönetimi uygulamalarından iktisadi organizasyonlara geçmiştir (Sombart, 2017: 148).

Devletin iktisadi hayata ve kendi iktisadi faaliyetlerine müdahale miktarı, ulusal ekonominin gelişimi için temel öneme sahiptir. Ekonomide hantal devlet yapısı, özel girişimcilik kurumunun istikrarsızlığına, çıkarlarının ve değerlerinin eklenmemiş doğasına ve özel mülkiyet kurumunun zafiyetine neden olabilmektedir. Bürokratism, yavaşlık, esnek olamama ve nihayetinde işin verimliliğine yönelik bürokratik kayıtsızlık gibi iş kültürünün özellikleri genellikle devletin etkisiyle ilişkilendirilir.

Benzer sorunlar, Konfüçyüs döneminden bu yana ekonominin bürokratik yönetimi geleneğinin yerleşik olduğu Çin kültürü araştırmacıları tarafından da kaydedilmiştir. Konfüçyüs geleneği dağıtım, talep, rant vb. konularda geniş bir külliyata sahiptir, ancak üretim ve girişimcilik konularında bu külliyata rastlanmaz. Konfüçyüs geleneği içinde oluşturulan iktisadi incelemeler, devletin ekonomi üzerinde sıkı bir denetim kurmasını, maliyeye özel önem verilmesini, vergilerin zamanında ve eksiksiz toplanmasını ve halkın zenginleşmesi için gerekli koşulların yaratılmasını öngörür, zira halkın zenginliği devletin refahının anahtarıdır. Buna ek olarak, ekonomi alanında ahlakın adillğine ve güdülerin rasyonelliğine gereken özenin gösterilmesini tavsiye ederler. Buna göre Konfüçyüsçü ekonomi kavramının en önemli dogmaları “adalete büyük önem vermek”, “kârı göz ardı etmek”, “savurganlıktan kurtulmak” ve “tutumluluğu teşvik etmek” gereklilikleridir (Lin, Button, Su ve Chen, 2016: 158-172).

Japonya’da piyasanın devlet tarafından düzenlenmesinin temel amaçlarından biri, rekabetin ve girişimcilerin bireyseliğinin kamusal yaşam ve iktisadi kalkınma

üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmektir: “Japonlar, estetik değerlerine uygun şekiller vermek amacıyla ağaç gövdelerini ve dallarını bağlamak ve bükmek için ipler, teller ve kordonlar kullanma uygulamalarını anımsatan piyasa sürecinden mümkün olduğunca çok belirsizlik unsurunu ortadan kaldırmayı tercih etmektedirler” (Okimoto, 1989).

Japonya'da güçlü bir merkezî devletin piyasanın gelişimini yavaşlatma becerisi, “saf” piyasa düzenleme mekanizmalarının sosyal ve kültürel alana nüfuz etmesiyle ortaya çıkan yıkımdan toplumun sosyal temellerini korumak için bilinçli olarak kullanılmaktadır. İngiliz sosyolog Polanyi'nin Büyük Dönüşüm adlı eserinde vurguladığı gibi, Yeni Çağ'ın başında Avrupa devletlerinin korumacı politikası da meta-para ilişkilerinin kişiler arası bağlar üzerindeki yıkıcı etkisini yavaşlatmayı, geleneksel toplumun sosyal kurumlarının -cemaat, kolektif toprak mülkiyeti, paternalist ve dayanışmacı temeller- çözülme hızını azaltmayı amaçlıyordu (Polanyi, 2002).

Sombart, zayıf bir devletin çoğu zaman ekonomi üzerinde, özellikle de girişimcilik faaliyetleri üzerinde üretken bir etkiye sahip olduğunu belirtmekte, 1870 öncesi İsviçre ve Almanya'yı buna örnek olarak göstermektedir. Nitekim bu ülkelerde güçlü bir merkezî devletin desteğinden yoksun olan vatandaşlar, ancak ikna sanatı ve iyi bir uygulama ile kazanç sağlayabildikleri için kendilerini pazarın ihtiyaçlarına daha fazla adapte etmek zorunda kalmışlardır (Sombart, 2017).

İktisadi yaşam üzerinde hem güçlü hem de zayıf devlet etkisinin tehlikesi akılda tutulmalıdır. Ekonomiye aktif olarak müdahale eden ve vatandaşların faaliyetlerini tamamen düzenleyen aşırı güçlü bir devlet, onları çok sayıda yasak ve kısıtlamayı aşmaya, “gölgeler” ve suç alanına çekilmeye teşvik eder. Vatandaşların iktisadi çıkarlarını ve haklarını koruyamayan zayıf bir devlet de onları hukuk dışı güçlere yönelmeye teşvik eder.

Dinin Girişimciliğe ve Ekonomiye Etkisi

Batı toplumlarında kilise politikası olarak devlet dinine mensup çoğunluğa çeşitli faaliyet alanlarında geniş fırsatlar tanınırken dinî azınlıklar baskı altında tutulmuş, bu baskı dinî azınlıkları iktisadi ve girişimcilik faaliyetlerinde kendilerini gerçekleştirmeye zorlamıştır. Katolik ülkelerdeki Protestanlar kadar, diaspora Yahudilerinin, Güneydoğu Asya'daki Çinlilerin, Hindistan'daki Sihlerin, Güney Afrika'daki Hinduların faaliyetleri, bu azınlık statüsü içinde değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, Weber, Sombart, Simmel ve diğer araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.

Weber “Dünya Dinlerinin Ekonomik Ahlakı” adlı eserinin “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” bölümünde, dinlerin iktisadi kültürün oluşumu üzerinde özel bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Onun tarafından önerilen sosyolojik paradigmanın (sosyolojiyi anlamak), metodolojik ilkelerine göre, sosyal hayat ve tarihsel süreç, insanların eylemlerini en önemli güdülerine indirgeyerek anlaşılır. Burada kastedilen, davranış motivasyonunun altında yatan ve önemli görülen kültürel değerlerdir. Bu tür motivasyonun temelinde bir dünya görüşü ve çözümü dinî inanç tarafından belirlenen hayatın anlamı vardır (Bodur, 1990: 80-105).

Dinin değerler evreni bir müminin gündelik, seküler yaşamını rasyonelleştirir. Zira ona bir anlam yüklemeyen ve onu üst düzey değerlerle ilişkilendirmeden gündelik hayatın rasyonelleştirilmesi mümkün değildir. Ayrıca gündelik faaliyetler dinî yaşam biçiminin normları temel alınarak düzenlendiğinde, girişimciliği sağlayan dinî

motivasyon, iktisadi faaliyetin etik olarak düzenlenmesinden ibarettir ve burada zenginleşme arzusunun yüce bir şekilde onaylanması söz konusu değildir. Ayrıca din, kendi kabulleri, iç örgütlenmesi, hiyerarşisi, normları ve davranış kuralları, sembolleri ve normların ihlaline karşı bir yaptırım sistemi kurumsallaştırmıştır. Bu kurumsal yapıya paralel tarikatlar, cemaatler ve diğer örgütler de bulunmaktadır. Dinî kurumların yanı sıra dinî inanç ve dünya görüşü de iktisadi hayatı etkilemektedir. Nitekim örgütlenmeye sahip olmayan Hinduizm, Konfüçyüsçülük gibi dünya dinleri bile belirgin bir etik yönelime, normlara ve yaşam biçimini düzenleyen ritüeller sistemine sahiptir.

Doğu medeniyetlerinin kapitalist tipte üretim ve girişimciliği endojen bir temelde geliştirmemiş olmalarının sosyolojik olarak açıklaması, Weber'e göre manevi, değer ve motivasyon alanındaki farklılıklardır. Zira 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa, Hindistan ve Çin'de kapitalizmin gelişmesi için sosyal ve iktisadi ön koşullar neredeyse eşit derecede mevcuttur. Şöyle ki, doğa bilimleri geliyordu, nüfusun zanaatkar katmanları yeterli özerkliğe sahipti, toplumun tüm katmanlarında bölgesel ve hatta dünya ölçeğinde ticari ilişkiler kurulmuştu. Buna rağmen Doğu geleneksel kalırken kapitalizm Batı'da gelişmeye başladı.

Burada söz konusu ayrıştırıcı etken olarak dinin girişimciliğe ve ekonomik yapıya etkisini ortaya koymak amacıyla kronolojik sırayla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerindeki iktisadi yaşam anlayışları ele alındıktan sonra Konfüçyüsçülük'teki yaklaşıma yer verilecektir.

Yahudilik ve Ekonomi

Yahudiliğin iktisadi etiği rasyonalite ve dünyevi çilecilik ruhuyla doludur. Yahudiler için maddi dünya manevi dünyadan daha az önemli değildir, aksine yaratılışın süsüdür. Yahudi iktisadi kültürünün özgünlüğü, Tanrı'ya gerçek hizmetin ancak düşüncelerin dindarlığını yaratıcılık ve yaratma enerjisine dönüştüren gerçek eylemlerle mümkün olduğu inancına dayanır. Her müminin dini görevi, çevresindeki dünyanın en azından bir kısmını ilahi iradeye ve ahlaki normlara uygun olarak düzenlemektir. Bu nedenle her türlü faaliyet, her türlü emek ve her türlü meslek onurlandırılır ve saygı görür. Önemli olan, bu faaliyetin akılcı bir şekilde yürütülmesi ve her inanan Yahudi'nin kendi "yaşam planına" sahip olması, yani ulaşmaya çalıştığı hedefin ve bu hedefe ulaşmanın ana aşamalarının açıkça farkında olmasıdır. Bu nedenle, gençlik eğitiminin temel amacı, hedefleri ve bunlara ulaşmak için gerekli araçları planlama, araçları rasyonel bir şekilde kullanma ve kişinin yeteneklerini geliştirme becerisini geliştirmektir.

Yahudi dini etiği, iktisadi ve girişimcilik faaliyetlerinde kendini gösterebilen rasyonel dünyevi faaliyetlere yönelir. Kaçınılmaz olarak doğuştan gelen bencillik Yahudilik tarafından kınanmaz, çünkü insanın iradesini ve enerjisini harekete geçirmeye yardımcı olur ve kişi için fayda her zaman eninde sonunda toplum için faydaya dönüşür. Biriken servet emeğin adil bir ödülü olarak görülür (ticaret, bankacılık dahil). İhtiyaç ve zorluklara sabırla katlanan ve bunları ilahi bir sınav veya ceza olarak algılayan Yahudi, çok da uzak olmayan bir gelecekte, bu hayatta ödüllendirilmeyi bekler. Yahudiliğin seküler etiği, takipçilerinin rasyonel finansal faaliyetlere olan özel eğilimine katkıda bulunmuştur. Bu özel ruhani ve ahlaki gelenekler onlara Antik ve Orta Çağ'da Hıristiyanlara karşı önemli avantajlar sağlamıştır.

Her türlü doğru, yararlı faaliyet, tüm meslekler Yahudilik çalışma ahlakı tarafından eşit derecede kabul edilir. Çiftçiliğe ve zanaatkârlığa saygı duyulur, ancak eğitim ve bilgiye duyulan özel saygı Yahudiliğin çalışma ve meslek kültürünün tartışılmaz bir özelliğidir. Sadece Yahudilik istisnasız herkese “Kutsal Yazılar”ın sistematik bir şekilde incelenmesini ve kamuya açık bir şekilde açıklanıp yorumlanmasını emreder. Her babanın ilk görevi, sadece erkek çocuklarını değil kız çocuklarını da eğitmektir. Kaynaklar, Orta Çağ’da nüfusun çoğunluğunun okuma yazma bilmediği Avrupa şehirlerinde Yahudilerin neredeyse tamamen okuryazar olduğunu ifade etmektedir.

Hristiyanlık ve Ekonomi

Katoliklik ve Ekonomi

Katolik Kilisesi'nin mülkiyet konusundaki tutumu, tüm sosyal doktrinler gibi, Kilise Babalarının mirasına dayanmaktadır. Onlar esas olarak üretim ve iktisadi kalkınmayla değil, maddi zenginliğin yeniden dağıtılmasıyla ilgilenmişlerdir. Katolik doktrini açısından, mülkiyet ve maddi eşitsizlik kendi başlarına kınanmaz, ancak ilk olarak yoksullara karşı saygılı bir tutum gerektirir, çünkü “onların yüzü Mesih'in yüzüdür” ve ikinci olarak yoksullara yardım etme, serveti hayırseverlik yoluyla yeniden dağıtma ihtiyacı vardır. Yeniden dağıtım tamamen içsel ahlaki güdülere, Tanrı ve komşu sevgisine dayanmalı ve hiçbir durumda eşitlikçiliğe ya da dışarıdan dayatılan zorla sosyal statü değişikliğine dayanmamalıdır. Katolik ilahiyatçılar servet edinme araçlarını ahlaki oldukları, yalnızca kişisel çıkar değil, aynı zamanda ortak iyinin peşinde koşmaya ve komşuya duyulan sevgiye dayandıkları ölçüde meşrulaştırırlar. Aynı zamanda, harcanan emeğin karşılığının verilmesi ahlaki ilkesi de savunulmaktadır. Tüm iktisadi faaliyet türleri arasında tefecilik, tam da emeğin ve ücretin yetersizliği nedeniyle en katı ve tutarlı şekilde reddedilir. Dolayısıyla Katolik ekonomi etiği, Hristiyanlığın ruhani ve ahlaki ilkeleri tarafından düzenlenen ve sınırlandırılan dünyevi faaliyetlere odaklanır ve doğru yaşam tarzıyla kurtuluşunun ön koşullarını yaratan bireyin faaliyetlerini teşvik eder.

Katolik Kilisesi, inananların günlük yaşamın değişen koşullarında sürekli ruhani rehberliğe sahip olmasını sağlar. Papalık genelgelerinin yanı sıra Papalık Makamının mesajları, hitaplar ve diğer belgeler, günün önemli konularının dinî yorumunu sağlar. Kilise yalnızca ilkesel kılavuzlar sunmakla kalmaz, aynı zamanda iktisadi yaşam da dahil olmak üzere belirli sorunlara karşı tutumunu da ifade eder.

1891 yılında Papa 13. Leo'nun ansiklopedisi olan “Rerum novarum”da kapitalist topluma, onun çelişkilerine, sınıf karşıtlıklarına ve yoğun bir şekilde gelişen sosyalizme karşı takınılan tutum anlatılmıştır. Burada sömürü ve sınıf mücadelesi reddedilmiş, insanlığa Hristiyan kardeşliği ve teosentrik bir ahlak önerilmiştir. Bu yolda Katolik inancı, emeğe yüksek ahlaki ve manevi değerini yeniden kazandırmıştır.

Papa 12. Pius, 1952 Noel mesajında sanayi toplumunun “teknoloji” ve “organizasyon” ile insana tahakküm etmesini eleştirmiştir. Zira bunlar insan toplumunu devasa bir makineye dönüştürmekte ve maneviyatın yitirilmesine yol açmaktadır. Bu fikirler Papa 23. John'un (1961) “Mater et Magistra” (Anne ve Akıl Hocası) ve Papa 6. Paulus'un “Populorum progressio” (“Halkların Gelişmesi”) ansiklopedilerinde geliştirilmiştir. Şöyle ki, Batı toplumu, modern endüstriyel üretimin ürettiği sert ve insanlık dışı versiyonuyla bir “emek dini” yaratmıştır. Sanayi toplumu kendi içinde insanın teknik ve sosyokültürel olanaklarını önemli ölçüde genişletip yoksulluğun

üstesinden gelmeyi mümkün kılmıştır. Öte yandan bu durum sömürü sebebiyle “Üçüncü Dünya” halkları için kültürel kimliğin kaybına, alışılmış yaşam biçiminin yok edilmesine yol açmıştır.

Doğal hukuk doktrinini kabul eden Katoliklik, özel mülkiyeti dokunulmaz ve adil bir sosyoekonomik kurum olarak görür. Ancak bu, insanın kendini geliştirmesi ve iyi bir yaşam standardına ulaşması için bir araç olduğu zaman böyledir. Hem uluslar hem de bireyler için “sahip olmak” nihai hedef değildir. Çünkü nihai hedefi haline geldiği anda bu onun için bir hapisaneye dönüşür ve dünyanın geri kalanını gölgede bırakır. O zaman kalpler duygusuzlaşır ve kendi içlerine kapanır, insanlar dostlukla değil, kısa süre sonra kavga etmeye ve onları ayırmaya başlayan çıkarlarla bir araya getirilir. Bu hedef, varlığın yücelik niteliğinin gelişmesine engeller koyar (Mich, 1998: 145-180).

Modern Katolik Kilisesi, refahın tek ölçütü olmayıp insani değerlerle tamamlandığı takdirde, kârı iktisadi verimliliğin meşru bir mekanizması olarak kabul etmektedir. Papa 2. John Paul “Centessimus Annos” (1991) adlı ansiklopedisinde, kârın iş hayatının normal seyrinin bir göstergesi olarak meşru işlevini kabul etmektedir. Kâr, işletme hayatının düzenleyicilerinden biridir ve diğer insani ahlaki faktörlerin dikkate alınmasıyla desteklenmelidir. Öte yandan Çağdaş Katolik ekonomi anlayışında emek en önemli değer olmakla birlikte, Papa 2. John Paul’un özel ansiklopedisi “Laborem Exercens”te (1981) belirtildiğine göre uygarlık emeğin güncel sorunlarını, çalışan insan da bireysel sorunlarını kendi başına çözememektedir. Burada yapılması gereken, çalışan birey, sermaye sahipleri, sınıflar ve ulus arasında bir orta kültürün, ara örgütsel ve üretim bağlantılarının geliştirilmesidir.

Genel olarak Katoliklik, emek faaliyetinin manevi ve ahlaki içeriğine odaklanmayı sürdürmekte ve bunu engelleyen sanayi toplumundaki emeğin kişisizleştirilmesini ve yabancılaştırılmasını şiddetle eleştirmektedir. Modern girişimcilik Katolik Kilisesi tarafından, sadece sosyal sorumluluk, hümanizm ve başkalarına saygı gösterilmesi koşuluyla, aktif ve yaratıcı bir kişiliğin kendini gerçekleştirme biçimi olarak desteklenmektedir. Toplumu Katolik değerler temelinde yeniden düzenleme fikirlerinin ütopya olduğu hakkındaki suçlamalara ise Hıristiyanlığın Orta Çağ’da Batı medeniyetinin çehresini nasıl değiştirdiğini hatırlatarak yanıt verilmektedir.

Ortodoksluk ve Ekonomi

Ortodoks dünya görüşü, dünyayla aktif bir ilişkinin gerekliliğini inkâr etmez, insanın en yüksek manevi amacını unutmamasını, faaliyetinin anlamını belirleyenin maddi kazanç, pratik çıkar değil, ahlaki bilinç olmasını gerektirir. Bu yüksek yönelimler Ortodoks ekonomi etiğini belirler. Her türlü dünyevi faaliyet ruhani ve ahlaki içeriğine göre değerlendirilir. Bunlar öncelikle en yüksek dini güdüler tarafından yönlendirilmeli ve ruhu kurtarmaya hizmet etmelidir. Ekonomik çabalar içsel manevi çalışmaya yönelmeden yapılırsa, Tanrı ve komşu sevgisi tarafından yönlendirilmezse hiçbir anlam ifade etmez. Bir faaliyet, yapılan işin altındaki motivasyona, ne adına ve kalbin hangi içsel dürtüleriyle yapıldığına bağlı olarak hem iyi hem de kötü olabilir.

Ortodoks bakış, inananların gerçek amacı olarak emeğe odaklanmaktadır. Ekonomik emeği kölelere ait olarak hor gören antik dünyanın aksine, Avrupa

medeniyetine manevi ve ahlaki saygılığın bir işareti olarak çalışmaya saygıyı getiren Hıristiyanlık olmuştur. Bu emek bir yandan nimet diğer yandan yük olarak nitelendirilir. Şöyle ki, emek/çalışma, Adem'in günaha düşmesinden önce Yaratıcı'ya yaklaşmak için bir fırsattı. Ancak işlenen günah bunu ağır bir cezaya/ hayatta kalmak için verilen zorlu bir mücadeleye dönüştürdü. Ortodoks bakış açısına göre emek, Rabb'in dünya ve insan için planının gerçekleşmesine katkıda bulunduğu kutsandır. Ancak emek, bireylerin ya da insan topluluklarının bencil çıkarlarına hizmet etmenin yanı sıra ruhun ve bedenün günahkâr ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyorsa Tanrı'yı hoşnut etmez (Chaplin, 2002: 112-129).

Hıristiyanlığın emek anlayışı, emeğin meyvelerinin engellenmeden kullanılmasını gerektirir. Bu nedenle, işçi kazandığını almalıdır. Girişimcinin kârı da emeğinin bir ödülü olduğuna göre bunun ihlali kabul edilemez. Kazanılan mülkiyet, insanların kendileri ve toplumun yararına kullanmaları için Tanrı'nın bir armağanı olarak görülür. Eğer bir kişi şanslı ve zenginse, bu onun kendi liyakati değildir. Aynı zamanda, mülk sahibi olmanın kendi başına dinî bir anlamı yoktur. Bir kişinin zenginliği tek başına Tanrı'yı hoşnut edip etmediğinin kanıtı olarak kabul edilemez. Bununla birlikte, mülkiyet eşitsizliğinin doğası tartışılmamıştır. Servet ne anlama gelmektedir- Tanrı'nın bir armağanı mı, bir mümine yüklenen bir görev mi, yoksa ilahi talimatları yerine getirmek için bir sınav mı? Ve neden servet çoğu zaman Tanrı'nın ve insanların yasalarını ve ahlak normlarını açıkça ihlal eden insanlara verilmektedir? Bu sorular hala cevapsızdır.

Ortodoks Kilisesi girişimciliği ve zenginleşmeyi reddetmez, ancak bunların nedenleri ve biçimlerini önemser. Pragmatik ve teknolojik rasyonalitenin ardında manevi içeriklerini dikkate almayan, kamu ahlakına zarar veren, toplumun istikrarını baltalayan ve başkalarının refahına zarar veren, günahları, ahlaksızlıkları, zararlı tutkuları ve alışkanlıkları teşvik eden bu faaliyetler günah olarak kabul edilir. Ortodoks yaklaşımda makul yeterlilik ve onurlu varoluş ilkesi savunulur. İnsanların maddi ihtiyaçlarının göz ardı edilmesi ve maddi malların peşinde koşulması kınanır. Mülkiyetin kendisi iyi ya da kötü değildir ve kişiyi mutlu edemez, ancak onu elde etme süreci ahlaki doğrudan etkiler. Zengin olmak için hırsla çalışmak kişinin ruhsal durumuna zarar verir ve kişiliğın tamamen bozulmasına yol açabilir (Chaplin, 2002: 112-129).

Protestanlık ve Ekonomi

Protestanlık, kişileştirilmiş bir Tanrı-yaratıcı ve Tanrı'nın yüceliği için çalışması ve dönüştürmesi amacıyla insana verilmiş kusurlu, günahkâr bir dünya kavramına dayanmaktadır. İnsan 'Tanrı'nın aracıdır', günlük çalışma dini bir görevdir ve Tanrı'ya hizmet etmenin tek yoludur. Dünyevi işlerde başarı, müminin ruhunun kurtuluşunun tek güvenilir işaretidir ve işin genişletilmesi ve ona yeniden yatırım yapılması, dini açıdan anlamlı herhangi bir uygulamada olduğu gibi, sonu olmayan daha fazla hizmetin temelini ve ön koşulunu oluşturur (Weber, 1999).

Protestan fikirlerinin özellikleri çeşitli kilise ve mezheplerin doktrinlerinde ifade edilmiştir. Protestanlığın kurucularından biri Luther'dir. Ona göre, günlük mesleki faaliyet, bir müminin hayatını Tanrı'nın hizmetine adanması için tek fırsattır. Manastırcılığın ve öteki dünyaya ait manastır aseksüelliğinin reddedildiği bu yaklaşımda, zenginlik için ya da sadece geçimini sağlamak için değil, Tanrı için çalışılması esastır, meslek aynı zamanda ilahi bir görevdir.

Jean Calvin'in (1989: 126-127) "kader doktrini", Protestan etiğinin kapitalist girişimciliğın manevi temeline dönüşmesinde etkisi büyük olmuştur. Bu doktrine göre, insanların kurtuluşu ya da yok oluşu Tanrı tarafından belirlenir ve her bireyin gerçek davranışına, doğruluğuna ya da günahkârlığına bağılı değildir. İnsan bilisi Tanrı'nın iradesine erişemez ve bu yüzden Kalvinist bir mümin sürekli olarak yalnızlık ve özlem hisseder. Bir Katolik ya da Ortodoks'un aksine, kilisenin arabuluculuğuna ya da konseyin duasına güvenemez; iman ve Tanrı sevgisi onu bir Lutherci gibi kurtarmaz; kendi doğruluğı ve mutlak dindarlığı bile ona kurtuluş güvencesi vermez. İnanan kişi kaderini ancak günlük işlerinin başarısı ya da başarısızlığıyla değerlendirebilir. Yaşam yolunda iyi talih, zenginlik ve refahla karşılaşır, bu seçilmiş ve kurtulmuş olduğunun bir işareti olarak görülür; aksi takdirde, bu onun mahvolmaya mahkûm olduğı anlamına gelir. Böylece, Kalvinist bir inananın kurtuluşunun görünür ve en güvenilir kanıtının "başarısı" ve "geliri" olduğı ortaya çıkmaktadır. Elde edilen gelir ne kadar büyük ve sermayenin geri dönüşü ne kadar hızlı olursa, tüm faaliyetin dinî değeri o kadar yüksek ve öznesinin kurtuluşu o kadar açık olur. Bu durumda, ticari başarının maddi değeri değil soyut ifadesi önem kazanır. Bu da sonuçların karşılaştırılmasını ve farklı faaliyet türlerinin Tanrı'ya hoşnut etme derecesinin değerlendirilmesini mümkün kılar.

İslam ve Ekonomi

Beyin- İslam dini Müslümanların sadece ibadet hayatını düzenlemekle kalmamış, hayatın her alanına dair kurallar koymuştur. Nitekim İslam'a göre hayatın her alanında Allah'ın emirlerine ve rızasına uygun yaşanmaya çalışılmalı ve bu uğurda çaba gösterilmelidir. İslam, ticareti hayatın bir parçası olarak kabul etmiş ve ona dair düzenlemeler getirmiştir. Hanefi mezhebinin önemli isimlerinden İmam Muhammed'e neden züht hakkında bir kitap yazmadığı sorulduğunda, onun, "*alışveriş hükümleri*" hakkında bir eser yazdığını söylemesi (Zernûcî, 2014) ticari hayatın önemsendiğine örnektir.

İslam kaynaklarında *iktisat*, "*aşırıya gitmemek, ölçülü olmak, tasarruf etmek, orta yolu izlemek, tutumlu olmak, biriktirmek*" (Şafak, 1992; Erdoğan, 1998) gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Kur'an'da üretim, dağıtım ve bölüşüme dair iktisadi bir kavram olmasa da bu Kur'an ve sünnette iktisat kelimesinin *doğru, orta ve ortalama yol* anlamlarına vurgu yapılmakta, (Mâide, 5/66; Tevbe, 9/42; Nahl, 16/9; Lokman, 31/32; Fâtır, 35/32) iktisat yapan (muktasid), "dünyevi ve uhrevî işlerinde orta ve doğru yolu takip eden kişi" olarak tanıtılmaktadır (Yazır, 1979). Öte yandan, iktisat kelimesinin bu anlamları, iktisat bilimine ilişkin teknik anlamla da örtüşmektedir. İnsanları tüketim konusunda bilinçli olmaya çağıran ayet (İsrâ, 17/29), ihtiyaç ölçüsünden fazla tüketmeyi ve gereğinden fazla harcama yapmayı doğru saymamaktadır.

İslam ekonomisi ahlak temeli üzerine inşa edilmiş ve hadislerde bu duruma açıkça vurgu yapılmıştır. İslam ticari faaliyetlerde dürüst olmayı ısrarla tavsiye etmiştir. Kur'an'da ticaret ahlakı ile çok sayıda ayet vardır:

- "Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline! Onlar, insanlardan bir şey ölçüp aldıkları zaman ölçüyü tam yaparlar; kendileri onlara bir şey ölçtükleri veya tarttıkları zaman eksik yaparlar. Onlar, büyük bir gün için tekrar diriltileceklerini sanmıyorlar mı? O gün insanlar âlemlerin Rabbi huzurunda

duracaklardır.” (Kur’an: 83, 1-6).

- “... yetimin malına yaklaşmayın. Ölçüyü ve tartıyı adâletle tam yapın. ...” (6, 152).
- “Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın. Mal ve eşyanın değerini düşürerek insanlara haksızlık yapmayın. Yeryüzünde düzen sağlandıktan sonra orada bozgunculuk çıkarmayın. Gerçekten inanmış iseniz, sizin için hayırlı olan budur.” (7, 85).
- “Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı büyük bir titizlik ve tam bir doğrulukla yerine getirin; kendilerine ait mallarda haklarını eksiltmek suretiyle insanlara zulmetmeyin ve bozgunculuk yaparak yeryüzünde karışıklık çıkarmayın. Eğer mü’minseniz Allah’ın helâlinden kazandırdığı kârlar sizin için daha hayırlıdır. Bununla beraber ben sizin başınızda bir bekçi de değilim.” (11, 85-86).
- “Ölçtüğünüz vakit tam ölçün, tarttığınız zaman da doğru teraziyle tartın. Bu, ticâretiniz için daha hayırlı ve sonuç itibariyle daha güzeldir.” (17, 35)
- “Ölçeği tam yapın. Eksik ölçerek başkalarına zarar verenlerden olmayın. Tarttığınızda da doğru terazi ile tartın.” (42, 181-182)
- Öyleyse tarttıklarınızı adâletle dosdoğru tartın ve hiçbir zaman ölçüyü eksik tutmayın! (55, 9)

Daha birçok ayet ve hadiste ticarete dürüstlüğün önemi ön plana çıkarılmaktadır. Bu hadislerden biri şudur: Peygamber, bir gün pazar yerinde dolaşırken tahıl ürünü satan bir tüccarın yanına gelir. Elini buğday çuvaldaki buğdayın içine daldırıldığında buğdayın altının ıslak olduğunu görür ve satıcıya, “Bu nedir?” diye sorar. Satıcı, “Yağmur yağmıştı, ondan dolayı ıslandı” der. Bunun üzerine Peygamber, “Niçin o ıslak tarafı, halkın görebilmesi için üst tarafa getirmedi?” diyerek adamı uyarır ve ardından şöyle der: “*Bizi aldatan bizden değildir.*” Nitekim, peygamber tarafından söylenen “*doğru sözlü tüccarın kıyamet gününde şehitler ve peygamberler ile birlikte olacağı*” sözü de ticarete dürüst olmaya teşvik etmiştir. İslam düşüncesine göre iktisadi faaliyetler temel ahlaki değerlerden koptuğunda bir sömürüye dönüşmektedir (Bakara, 2/205). Peygamber’in “*Her ümmetin bir fitnesi vardır. Benim ümmetimin fitnesi de maldır*” (Tirmizi, “Zühd”, 26) sözü dikkat çekicidir.

İslam, iktisadi hayata dair detaylı hükümler koyarak bu alanını daraltmamış, bilakis bütüncül bazı kaideler koyarak geri kalanını ticari hayatın olağan akışına bırakmıştır. Örneğin Peygamber fiyat koyanın Allah olduğunu belirterek (İbn Mâce, Tirmizi) piyasaya müdahil olmaktan kaçınmış ve fiyatların arz talep dengesi ile oluşmasını istemiş ve fiyatlara narh koymayı kabul etmemiştir.

İslam iktisadının önemli bir özelliği de onun mülkiyete bakış açısıdır. Nitekim İslam ticareti teşvik etmekte ancak bunların bir emanet olduğunu sürekli vurgulayarak para kazanmanın amaç edinilmesini engellemeye çalışmaktadır. Özel mülkiyeti kabul eden İslam aynı zamanda bütün mülkün Allah’ın olduğunu ve bizim bu mülklerde sadece birer emanetçi olduğumuzu belirtir (Khan, 1994: 6-20). Başkalarına muhtaç şekilde yaşamayı uygun göremeyen İslam’da kişinin kendi çalışması ve el emeğini yemesi övülmektedir. Bu konuda Peygamber “*Kimse, kendi*

kazancından/el emeğinden daha hayırlı bir rızık asla yememiştir” (Buhari) diyerek çalışmanın ve üretmenin değerini vurgulamıştır.

İslam’ın ilk yıllarından itibaren ticari hayat düzenlenmiş ve erken sayılabilecek bir dönemde İslam iktisat literatürü oluşmaya başlamıştır. Mezheplerin oluşmaya başladığı vakitlerde kaleme alınan Kitabu’l-Harâc ve Kitabu’l-Emvâl kitapları ile başlayan bu literatür (Kallek, 2015) ilerleyen asırlarda büyüyerek devam etmiş ve günümüze büyük bir ilmî miras bırakacak sayıya ulaşmıştır.

Seyyid Bey, İslam iktisadında insanların mala yönelik bir eğilim içinde olduklarını söyler. Hatta bu eğilimi, mal ile meyil kelimeleri arasında bağlantıyla izah etmeye çalışır (Seyyid Bey, 1916; Dalgın, 1999: 97-127). Üretimin ve tüketimin dengeli olması/iktisadilik ilkesi gereği servet sahibi olmak değil, servetin atıl tutulup işlenmemesi eleştirilmektedir. İslam iktisadi hayatının en belirgin vasıflarından biri de faiz yasağıdır. Birçok ticari faaliyet faiz içerdiği ya da faiz şüphesi taşıdığı gerekçeyle hoş görülmemiş veya bunlar için faiz içermeyen alternatifler üretilmeye çalışılmıştır (Bayındır, 2015).

Özet olarak İslam iktisadı Kuran ve sünneti referans alan, ahlak temelli ve belli başlı sabiteleri olmakla birlikte hayatın akışı içinde şekillenen bir ekonomi modeli sunmaktadır. Kapitalist ve sosyalist ekonominin çıkmazlarının farkında olan dünya için İslam iktisadı ciddi bir alternatif olarak durmaktadır. Ancak İslam iktisadının gerçekten bir alternatif olabilmesi için sahip olduğu bu uzun ve parlak tarihi geçmişi günümüze uygun bir şekilde aktarmanın yollarını bulması gerekmektedir.

Konfüçyüsçülük ve Ekonomi

17. yüzyılda Çin ekonomik, teknolojik ve sosyopolitik gelişimi açısından birçok yönden Batı’dan üstün ve kapitalizmin gelişimi için en uygun ön koşullara sahip olarak bilim, teknoloji ve sanayinin gelişimini etkileyen birçok önemli keşfe imza atmıştır. Ancak bunlar Batı’da uygulanmıştır. Bu durum, Konfüçyüsçülüğün dünya görüşünün dünyayı ve faaliyetleri dönüştürmeye değil, dış koşullara pasif bir şekilde uyum sağlamaya yönelik olmasıyla açıklanmıştır. Bu anlayışa göre toplum bu kozmosun bir parçasıdır ve onun birleşik yasalarına, ebedî uyumuna tabidir. Kozmosun yasalarına itaat etmek, onlara uyum sağlamak, barış ve mükemmellikten oluşan mutluluğun tek koşuludur. Tüm sosyal ve insani talihsizlikler, yöneticiler, memurlar veya sıradan insanlar tarafından önceden kurulmuş düzenin ihlali, büyüklere saygısızlık, itaatsizlik, yasalara uymama sonucunda ortaya çıkar (Weber, 1953).

Konfüçyüsçü dünya tasavvurunda dünyanın pratik reddi yoktur. Dünya mümkün olan tüm dünyaların en iyisidir. İnsanlar doğal olarak iyidir ve insanlar birbirlerinden sadece erdem dereceleri bakımından ayrılırlar ki, bu da öncelikle geleneksel normların bilgisi, yasalara itaat, büyüklere saygı, yani eğitim ile belirlenir. Erdem ve kişisel mükemmelliğe ulaşmanın evrensel yolu, klasik felsefi ve edebî metinlerin incelenmesine dayanan eğitimdir ve eğitimin ön koşulu maddi zenginliktir. İhtiyaç ve eğitim eksikliği erdemi engeller ve ahlaksızlıklara, görgü kurallarının ve yasaların ihlaline yol açar (Weber, 1993).

Konfüçyüsçü Çin yüzyıllar süren rasyonel bir iktisadi yönetim geleneğine sahip

olagelmıştır. Ancak eğitimli Konfüçyüsçü, iktisadi faaliyete bir girişimci değil, bir memur gözüyle bakar. Konfüçyüs'ün kendisi, yalnızca etik normlara uyulması temelinde çözülebileceğini düşündüğü ekonomi sorunlara büyük önem vermiştir. “Lunyui” adlı eserinde şöyle yazmıştır: “İnsanlar zenginlik ve asalet ister. Doğru ilkeler tarafından yönlendirilmezlerse, bunları elde edemezler. İnsanlar yoksulluktan ve toplumdaki düşük konumlarından nefret ederler. Doğru ilkelerle yönlendirilmedikçe bunlardan kurtulamazsınız.” Doğru, adil, büyüklere saygı ve yerleşik normlara riayetle dolu bir yaşamın dışında, zenginlik meşruiyetini kaybeder. Konfüçyüs şöyle der: “Adaletle elde edilmeyen zenginlik ve asalet benim için gökyüzünde süzülen bulutlar gibidir (Huang, 2010: 326; Legge, 1877: 229-247).

Konfüçyüs geleneği içinde oluşturulan iktisadi incelemeler, devletin ekonomi üzerinde sıkı bir denetim kurmasını, maliyeye özel önem verilmesini, vergilerin zamanında ve eksiksiz toplanmasını ve halkın zenginleşmesi için gerekli koşulların yaratılmasını öngörür, zira halkın zenginliği devletin refahının anahtarıdır. Buna ek olarak, ekonomi alanında ahlakın adilliğine ve güdülerin rasyonelliğine gereken özenin gösterilmesini tavsiye ederler: Konfüçyüsçü ekonomi kavramının en önemli “dogmaları” “adalete büyük önem vermek ve kârı göz ardı etmek” ve “savurganlıktan kurtulmak ve tutumluluğu teşvik etmek” gereklilikleridir. Tutumluluk, çalışkanlık ve yaşlılara saygı ulusal erdem temelleridir ve ekonomi yönetiminin ana hedefi olan devlette istikrar ve düzeni sağlarken yönetici hanedanı da korur. Aynı zamanda zenginlik ve refah, Konfüçyüs'ün iyi bir hükümdarın yönetiminde fakir olmanın, kötü bir hükümdarın yönetiminde ise zengin olmanın utanç verici olduğu şeklindeki ünlü sözünü doğrulayan makul ve erdemli yönetimin bir işlevi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla, Konfüçyüsçü Çin'de yeterince gelişmiş rasyonel iktisadi düşünce, iktisadi kalkınmaya başta istikrar ve geleneğin dokunulmazlığı olmak üzere devlet çıkarları açısından bakmış, bunun sonucunda bürokratik aygıt ve bürokratik yönetim ilkeleri, girişimci inisiyatifin ve iktisadi kalkınmanın nesnel yasalarının yerini almıştır. Aynı zamanda, dış koşullara rasyonel adaptasyona odaklanması, Konfüçyüsçü geleneğe sahip ülkelerin hızlı ve etkili bir şekilde modernleşmeyi yakalamalarına olanak sağlamıştır.

Konfüçyüs geleneğine sahip bir diğer ülke olan Japonya'da da devlet iktisadi hayatta çok önemli bir rol oynamaktadır, ancak bu rol Çin'dekinden daha dinamikdir. Japon ekonomisinin gelişiminde devletin üstlendiği yüksek rol, yasal olarak değil (uzmanlar arasında yasal olarak devletin kapasitesinin örneğin Amerika'dakinden bile daha az olduğu yönünde bir görüş vardır), sosyokültürel gelenekler tarafından belirlenmektedir: Yüzyıllar boyunca gelişen bir bütün olarak kendini algılama, kolektif hedeflere ulaşmaya yönelme ve kolektifin çıkarları için kişisel çıkarları feda etmeye hazır olma ilkeleri, bürokrasiyi toplumsal hiyerarşinin en üst seviyesine yükseltmektedir, çünkü kamu bilinci onu geleneksel olarak yüksek düzeyde güce sahip bir bürokrasi olarak algılamıştır (Okimoto, 1989: 161).

Japon bürokrasisi kısmen Konfüçyüsçü etiğe, kısmen de tarihsel geleneğe dayanan yüksek bir toplumsal saygınlığa sahiptir. Meiji reformları ve öncesindeki Tokugawa döneminde (1700-1860), merkezi hükümetin akıllıca politikası barış, refah ve istikrarı, ardından da hızlı iktisadi modernleşmeyi sağlamıştır. Dahası, Japon toplumu uyum ve uzlaşmaya yöneliktir ve rakip piyasa oyuncuları arasında bunu başarmak için “üçüncü bir güce”, tarafsız bir arabulucuya ihtiyaç vardır ki bu da bürokrasidir (Okimoto, 1989: 22).

Kaynakça

- Bayındır, S. (2015). Fıkhi ve iktisadi açıdan İslami finans. Süleymaniye Vakfı Yay.
- Bodur, H. E. (1990). Modern kapitalizmin doğmasında dinin rolü (kapitalizmin ruhu ile Protestan ahlâkı arasındaki ilişki). Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9, 80-108.
- Calvin, J. (1989). Calvin's Institutes: A new compend (Vol. 20). Westminster John Knox Press.
- Chaplin, V. (2002). Remaining oneself in a changing world: The bases of the social concept of the Russian Orthodox Church. The Ecumenical Review, 54(1/2), 112-129.
- Dalgın, N. (1999). İslâm hukukuna göre satım sözleşmesi açısından mal kavramı. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11, 97-127.
- Erdoğan, M. (1998). Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü. Rağbet Yay.
- Huang, Y. (2010). Confucius and Mencius on the motivation to be moral. Philosophy East and West, 65-87.
- Kallek, C. (2015). İslam iktisat düşüncesi tarihi. Klasik Yay.
- Khan, M. A. (1994). An introduction to Islamic economics. International Institute of Islamic Thought.
- Laborem Exercens (1981). On human work - encyclical of John Paul II. Vatican.
- Legge, J. (1877). The life and teachings of Confucius: With explanatory notes, 1. Trübner & Company.
- Lin, K., Button, D. M., Su, M., ve Chen, S. (2016). Chinese college students' attitudes toward homosexuality: Exploring the effects of traditional culture and modernizing factors. Sexuality Research and Social Policy, 13, 158-172. <https://doi.org/10.1007/s13178-016-0223-3>
- Mich, M. L. K. (1998). Catholic social teaching and movements. Twenty-Third Publications.
- Okimoto D. I. (1989). Between MITI and the market. Stanford.
- Polanyi, K. (2002). The great transformation. Readings in economic sociology, 38-62.
- Seyyid Bey (1916). Mülk, mal ve Bey'in Mahiyeti. Dârülfunun Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1(2), 131-141.
- Sombart, W. (1994). Bourgeois: Studies on the history of the spiritual development of modern economic man. Y. N. Davydova, V. V. Sapova ve M. Nauka (Düz.).
- Sombart, W. (2017). The jews and modern capitalism. Routledge.
- Şafak, A. (1992). Hukuk terimleri sözlüğü. Rehber Yay.
- Weber, M. (1953). The religion of China, Confucianism and Taoism. H. H. Gerth (Çev.). Philosophy, 28(105).
- Weber, M. (1993). The sociology of religion. Beacon Press.
- Weber, M. (1999). Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu. Z. Gürata (Çev.). Ayraç Yay.
- Yazır, Elmalılı M. H. (1979). Hak dini Kur'ân dili (Cilt.6). Eser Neşriyat.
- Zernûcî, B. (2014). Ta'limü'l-Müteallim fî Tarîki't-Taallüm, Beyrût: Dâru İbn Hazm.

Yazım Kuralları / Publication Rules

1. *İnsan ve İnsan Dergisi* tematik yayıncılık yapmaktadır. Her sayısında belli bir konuya odaklanmaktadır. Dergiye gönderilecek çalışmalar çıkacak sayının konusuyla ilgili ve özgün olmalıdır, daha önce başka bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır.
2. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne, tek yazarlı veya danışman ismiyle birlikte çift yazarlı da olsa, Yüksek Lisans düzeyi çalışmalar ile Yüksek Lisans tezlerinden üretilmiş çalışmalar kabul edilmemektedir.
3. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne, sempozyum, kongre vb. etkinliklerde sözlü veya yazılı olarak sunulmuş bildirimler veya bu bildirimlerden üretilmiş çalışmalar kabul edilmemektedir.
4. Dergiye gönderilen makaleler Dergi'nin "**Etik ilkeler ve Yayın Politikası**"na uygun hazırlanmalıdır, yazım bakımından son denetimleri yapılmalı ve yayımlanmaya hazır olarak gönderilmelidir. Bu kapsamda, **Etik İlkeler ve Yayın Politikası'**nı ihlal eden, **Yayın Koşulları ve Yazım Kuralları**na uymayan, yazım yanlışları bulunan makaleler değerlendirmeye alınmaz.
5. Yazılar Microsoft Word (Microsoft Office 98 ve üzeri sürümler) formatında olmalıdır.
6. Dergiye gönderilen bir çalışma başlık, öz, dipnotlar ve kaynakça dâhil 7.000 kelimeyi aşmamalıdır.
7. *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne gönderilecek çalışmalarda Tablo, Grafik, Resim, Şekil, Şema gibi görsel öğeler kullanılmasını tercih etmiyoruz. Yine de, gönderilecek çalışmalarda bu tür öğelerin kullanılması durumunda, Tablo, Grafik, Resim, Şekil, Şema gibi görsel öğelerin tümünün toplam sayısı bir makalede 3 adedi geçmemelidir. Tablolar yazı satırı veya tablo satırı olarak 35 satırı geçmemelidir. Yazı içinde resim, grafik, şekil veya tablolar kullanılmışsa, bu öğeler orijinal resim veya excel dosyası olarak ayrı ayrı gönderilmelidir. (# Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni).
8. Dergiye gönderilecek yazılar Türkçe veya İngilizce olabilir.
9. Başlık yazısının altında yazar veya yazarların adları sıralı olarak yazılmalıdır. Yazar ad/adları yazılırken herhangi bir akademik unvan belirtilmez. Yazar veya yazarların unvanı isimlerin altında (*) işareti ile gösterilir. Unvandan sonra, yazarın görev yaptığı kurum (Üniversite, fakülte, bölüm veya diğer) adı belirtilir. Daha sonra Kurum posta adresi ve kurumsal e-posta adresi yazılır. Ayrı bir satırda ORCID numarasına yer verilir. Akademik unvan dışında başka unvan kullanılmaz. Bu

kısımdaki yazar unvan ve kurum bilgileri, gönderilen çalışma ister Türkçe, ister İngilizce olsun, İngilizce yazılmalıdır.

10. Yazıyla birlikte yazarın (veya yazarların) iletişim bilgileri (adı, unvanı, çalıştığı kurum, kurum adresi, kolay ulaşım sağlanabilecek telefon numaraları, posta ve elektronik posta adresleri, ORCID ID) editörlere ulaştırılmalıdır.

11. Makalelerde, 120-150 kelime arası Türkçe ve İngilizce öz ile birlikte 5 adet anahtar kelime yer almalıdır. Çalışmanın Türkçe ve İngilizce başlığı ile öz ve anahtar kelimeler ilk sayfada yer alır. Türkçe makalelerde, Türkçe başlık önce, İngilizce başlık sonra gelir. Türkçe öz ve ardından İngilizce abstract yer alır. İngilizce makalelerde ise önce İngilizce başlık gelir.

12. Dergiye gönderilen yazılarda APA dipnot-kaynakça sistemi kullanılmalıdır. (**Atıf ve kaynakça yazım kılavuzu**). Dipnot, kaynakça yazımı ve yazım kuralları konusunda fikir edinmek için son sayımızdaki makalelere ve derginin sonundaki yazım kurallarına bakılması önerilir.

13. İlgili sayı editörleri tarafından ön incelemesi yapılan çalışmalar, Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Editör Kurulu bir çalışmanın hakem değerlendirme sürecine sokulmadan iadesine karar verebilir. Hakem sürecine alınmasına karar verilen çalışmalar çift taraflı kör hakemlik politikası gereğince anonim en az iki hakeme gönderilir; hakemlerin raporları doğrultusunda, Editör Kurulu tarafından makalenin yayımlanmasına; hakemden gelen rapor çerçevesinde düzeltme istenmesine ya da yayımlanmamasına karar verilir. Yazar, verilen karardan, en kısa zamanda ve e-posta yolu ile haberdar edilir. Tamamlanmış veya düzeltilmiş yazı, Editör Kurulu'na tekrar hakeme gönderilebilir. Değerlendirme süreci tamamlanan yazıların Dergide yayımlanıp yayımlanmamasına nihai olarak Editör Kurulu karar verir.

14. Çalışmalar Dergi Park sistemi üzerinden yüklenmelidir. Çalışmalarla birlikte "**Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu**" doldurularak sisteme yüklenmelidir.

15. Etik kurul izni gerektiren çalışmalar aşağıdaki hususları dikkate almalıdır. Belirtilen hususları içeren, ancak gerekli izinler alınmamış veya çalışma içinde gerekli kısımlarda bu izinler uygun şekilde belirtilmemiş çalışmalar *İnsan ve İnsan Dergisi'*ne kabul edilmez ve değerlendirmeye alınmaz.

– **Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak, katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,**

– İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

– İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

– Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

– **Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar,**

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında “aydınlatılmış onam formu”nun alındığının **belirtilmesi**,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımını için sahiplerinden izin alınması ve **belirtilmesi**,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun **belirtilmesi** gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen niteliklerdeki çalışmaların etik kurul raporu ya da izin belgelerinin değerlendirilecek makale ile birlikte, birlikte sisteme yüklenmesi gerekir.

DİKKAT: TR DİZİN İLKELERİ GEREĞİNCE;

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

16. İntihal politikamız: Dergiye gönderilen makaleler Plagiarisma (Desktop Plagiarism Checker), iThenticate veya Turnitin gibi intihal programları ile kontrol edilir. Araştırma Makalelerinde benzerlik oranı yüzde yirmiyi aşmamalıdır. Özgün olmadığı veya akademik etiğe uygun hazırlanmadığı tespit edilen çalışmalar editörler tarafından değerlendirmeye alınmaz, derhal reddedilir.

17. Yazı göndermeden önce aşağıdaki koşulların ve formların incelenmesi, sürecin sağlıklı işlemesi açısından önem taşımaktadır.

- Etik İlkeler ve Yayın Politikası
- Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni
- Dipnot ve kaynakça yazım kılavuzu
- Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu

(Formu bilgisayarınıza indirin, doldurduktan sonra “farklı kaydet” seçeneğini kullanarak kaydedin. Kontrol ettikten sonra sistem üzerinden gönderin).

- Makale Değerlendirme Formu

(Değerlendirme ölçütlerine göz atmak, yazarlar için yararlı ve bilgilendirici olabilir).

18. İnsan ve İnsan Dergisi'ne Gönderilecek Makalelerde Uyulması Gereken Kâğıt ve Yazım Düzeni

A4 Kâğıt düzeni

Kenar boşlukları: Sol: 3,5 cm Sağ: 3,5 cm Üst: 2,5 cm Alt: 2,5 cm

Metin içi

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 punto

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraflarda girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 8 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Alıntı paragraflarda girinti boşluğu: Sol: 30 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Başlıklar

Yazı tipi biçimi: Koyu

Başlıklarda Yalnızca İlk Harfler Büyük olmalı (“ve”, “veya”, “ile” gibi bağlaçlar küçük harfle yazılmalıdır).

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 punto

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 10 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Başlık numaralandırma

Çalışmalar Öz, Giriş, Sonuç, Kaynakça dışında uygun sayıda alt başlık içermelidir. Öz, Abstract, Giriş, Başlık ve Alt Başlıklar, Sonuç ve Kaynakça için hiçbir numaralandırma kullanılmamalıdır. Başlık ve alt başlıklarda kelimelerin ilk harfleri büyük, bağlaçlar küçük olmalıdır ve tümü koyu olmalıdır. Çalışmalarda, ardışık olarak iki alt başlık kullanılmaz.

Dipnotlar

Yazı tipi: Times New Roman

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Paragraf aralığı: Önce: 0 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Punto büyüklüğü: 9 punto

Kaynakça

Yazı tipi: Times New Roman

Punto büyüklüğü: 12 pt

Hizalama: İki yana yaslı

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Asılı (Değer: 0,7 cm)

Paragraf aralığı: Önce: 2 nk Sonra: 0 nk

Satır aralığı: Tek

Tablo, Şekil, Grafik, Resim, Fotoğraf başlıkları

Yazı tipi: Times New Roman, İtalik

Başlıklarda Yalnızca İlk Harfler Büyük olmalı (“ve”, “veya”, “ile” gibi bağlaçlar küçük harfle yazılmalıdır).

Paragraf girinti boşluğu: Sol: 0 pt Sağ: 0 pt Özel: Yok

Tablo Şekil, Grafik başlıkları tablo, şekil veya grafik üzerinde, Resim başlıkları ise resimlerin altında verilmelidir.

Tablo veya Grafikler aşağıdaki gibi numaralandırılmalıdır.

Tablo 1. Tablo Başlığı

Grafik 2. Grafik Başlığı

Tablo içerikleri

Tablolar (satır, sütun ve hücreler) düzenleme sırasında karışıklığa ve veri kaybına yol açmayacak şekilde hazırlanmış olmalıdır. Tablolar yazı satırı veya tablo satırı olarak 35 satırı geçmemelidir. Bu çerçevede, makalelerde kullanılan tablolar, Word belgenin dışında, ayrıca Excel dosya içinde de gönderilmelidir.

Not: Tablolar renk, şekil vb. bakımından biçimlendirilmemeli, yalın şekilde içeriği vermelidir. Ayrıca, tablolar kesinlikle resim formatında olmamalıdır.

Şekil veya grafikler

Şekil veya grafikler Word dosya dışında, ayrıca Excel dosya olarak da gönderilmelidir. Resimler Resim formatında olan öğelerin çözünürlüğü yüksek olmalı; resim öğeleri Word dosyanın haricinde, ayrıca resim dosyası olarak da gönderilmelidir.

Yazıma ve atıflara dair diğer hususlar Kitap, Dergi, Ansiklopedi vb. eserlerin yazımında bu tür eserler tırnak içine alınmamalı veya koyu yazılmamalıdır. Kitap gibi eserler genel yazım kurallarına göre italik yazılmalıdır.

- Makaleler “Etik İlkeler ve Yayın Politikası”, “Yayın Koşulları” ve “Yazım Kuralları”na uygun olarak hazırlanmalıdır.

- Dipnot ve kaynakça için APA dipnot ve kaynakça sistemi kullanılmalıdır. Bkz. (APA atıf ve kaynakça yazım kılavuzu).

Dergiye gönderilecek makalelerde uyulması gereken kâğıt ve yazım düzeni

Etik Sorumluluk Beyanı ve Telif Hakkı Formu

(Formu bilgisayarınıza indirin, doldurduktan sonra “farklı kaydet” seçeneğini kullanarak kaydedin. Kontrol ettikten sonra Dergipark sistemi üzerinden makale ile birlikte yükleyin.

Makale Değerlendirme Formu

(Değerlendirme ölçütlerine göz atmak, yazarlar için yararlı ve bilgilendirici olabilir).